

TERMINI HUIUS IMPERII. FRONTIERELE ȘI SPAȚIUL IMPERIULUI ÎN PANEGYRICI LATINI (SEC. III-IV) – ÎNTRE PROPAGANDĂ ȘI REALITATE*

Nelu ZUGRAVU**

Cuvinte-cheie: Panegyrici Latini, limes, terminus, finis, ripa, orbis, Imperiul roman târziu, propagandă imperială, barbari, integrare.

Keywords: Panegyrici Latini, limes, terminus, finis, ripa, orbis, Late Roman Empire, imperial propaganda, barbarians, integration.

Rezumat: Considerate mult timp lipsite de relevanță pentru reconstrucția istorică, datorită stilului encomiastic și deformării intenționate a faptelor, discursurile oratorilor gallo-romani din secolele III-IV au fost treptat reevaluate, mai ales după publicarea de către Édouard Galletier, la mijlocul veacului trecut, a primei ediții critice a corpus-ului de Panegyrici Latini. Interesul sporit pentru aceste scrieri s-a concretizat, pe de o parte, în realizarea unor ediții critice bilingve sau traduceri comentate în diferite spații istoriografice și, pe de alta, în valorizarea „deretorizată” a informațiilor conținute în diferite lucrări dedicate crizei Imperiului, diarhiei Diocletianus-Maximianus, primei tetrarhii, dinastiei constantiniene și domniei lui Theodosius. S-a evidențiat, astfel, că, dincolo de exagerările, convențiile și stereotipurile specifice genului literar căruia aparțin și modelului plinian de la care se revendică, de caracterul lor propagandistic și de rolul jucat în întregirea „spectacolului” „liturghiei politice” și al consensului, ele sunt mărturii importante și credibile ale unor aspecte politico-militare, sociale și religioase din Imperiu specifice sfârșitului de secol III și din veacul al IV-lea. Coroborate cu datele oferite de epigrafe, emisiuni monetare, reprezentări artistice sau descoperiri arheologice,

* Acest text reprezintă forma amplificată a unei comunicări susținute la Conferința națională *Limes, economie și societate în provinciile romane de la Dunărea de Jos. Explorări istorice și arheologice* (Iași, 8–9 noiembrie 2017). Varianta engleză mai restrânsă va fi publicată într-un volum ce va apărea în UK sub titlul *Termini huius Imperii. The Frontiers of the Empire in the Panegyrici Latini (3rd–4th c. AD) – between Propaganda and Reality*. Abrevierile revistelor sunt conforme cu *L'Année Philologique* iar cele ale surselor antice – cu dicționarele de specialitate. Alte abrevieri: HD – *Epigraphische Datenbank Heidelberg*; OLD – *Oxford Latin Dictionary*; TLL – *Thesaurus linguae Latinae*.

** Nelu ZUGRAVU: Centrul de Studii Clasice și Creștine, Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași; e-mail: z_nelu@hotmail.com.

Panegyrici Latini au contribuit la reconstituirea mai veridică și la înțelegerea mai adecvată a unor evenimente (ceremonii oficiale, campanii militare), aspecte ideologice și religioase (ideologia și teologia diarhiei și a tetrarhiei, „alunecarea” lui Constantinus către monoteism, virtuțile imperiale, tyrannus, ereditatea ca factor al legitimității puterii ș.a.), fenomene sociale și instituționale (mișcarea bagauzilor, viața civică, fiscalitate, învățământ, probleme legislative, întărirea frontierelor), a raporturilor cu barbarii și cu statul persan, a mecanismelor evoluției Imperiului ș.a. Printre ele, se numără și problematica frontierelor statului roman în intervalul menționat, pe seama cărora există puține contribuții, dar care conțin observații și sugestii interesante. Pornind de la acestea, în textul de față ne propunem următoarele obiective: inventarierea termenilor utilizați de panegiristi gallo-romani pentru a desemna frontiera (limes – atestat de 22 de ori; terminus – de cinci ori; finis – de patru ori; ripa – de cinci ori); analiza granițelor și a spațiului Imperiului delimitat de acestea și percepția panegiristilor asupra lor (una retorică, idealizantă, maximalistă; alta retorico-realistă); în sfârșit, evidențierea semnificațiilor pe care oratorii le atribuie frontierei (1. legitimează puterea universală a suveranilor; 2. delimitează două spațialități politice, ideologice și culturale opuse – ordinea romană civilizată, pacifică și societățile barbare generatoare de conflicte; 3. sunt zone de confruntare, dar și de integrare). Demersul ni se pare util, atât pentru interesul general care există pentru studierea frontierelor Imperiului roman în Antichitatea târzie, cât și pentru cel specific, concentrat pe analiza limes-ului în scrieri din perioada respectivă. Menționăm faptul că, dintre cele 11 orații gallo-romane din veacurile III-IV, am exclus din cercetarea noastră pe cea pronunțată în vara lui 389 de Latinus Pacatus Drepanius dintr-un motiv care ni se pare foarte sustenabil – autorul ei este contemporan cu o realitate politică, teritorială, etnică, a Imperiului total diferită față de cea la care au fost martori predecesorii săi.

Abstract: For a long time deemed irrelevant for historical reconstruction purposes, due to their encomiastic style and the intentional altering of the facts, the discourses of the Gallo-Roman orators of the 3rd/4th centuries have been gradually re-evaluated, especially following Édouard Galletier's publication, at mid-century last, of the first edition of the Panegyrici Latini corpus. The growing fascination with these writings has led, on the one hand, to the production, in various historiographic traditions, of bilingual critical editions and annotated translations, and, on the other hand, to the „derhetorized” valorisation of the information contained in various texts dealing with the crisis of the Empire, the Diocletianus-Maximianus diarchy, the first tetrarchy, the Constantinian dynasty, and the reign of Theodosius. It has been noted thus that, notwithstanding the exaggerations, conventions and stereotypes characteristic of the literary genre they belong to and the Plinian model they claim to emulate, and despite their propagandistic nature and their role in entertaining the „political liturgy”, they are important and credible pieces of evidence for discerning various political-military, social and religious features particular to the late 3rd and 4th-century Empire. By corroboration with data offered by epigraphs, coinage, artistic depictions and archaeological finds, the Panegyrici Latini have contributed to a more convincing reconstruction and a better understanding of numerous events (military campaigns, official ceremonies), of ideological and religious aspects (the theology of the diarchy and the tetrarchy, Constantine's „slide” toward monotheism, the imperial virtues, tyrannus, heredity as a means of legitimising power etc.), of social and institutional circumstances (the movement of the Bagaudae, urban life,

taxation, education, legal issues, the strengthening of frontiers), of the relations with the barbarians and the Persian state, of the mechanisms of the Empire's evolution, and so on. Of all these, I would like to single out and focus on the frontiers of the Roman state during the age in question, which are discussed only in a few, if important, studies. Hence, in the present paper I aim to offer: an inventory of the terms used by the Gallo-Roman panegyrists to designate the frontier (limes is attested most frequently – 22 times; terminus – 5 times; finis – 4 times; ripa – 5 times); an analysis of the borders and of the imperial space delimited by them and the perceptions about them (the first – a purely rhetorical, idealizing, maximalist perspective; the second – a rhetorical-realist one, wherein *amplificatio rhetorica* is interwoven with elements of political-administrative geography specific to the times of their delivery); finally, a review of the meanings that the orators assigned to the frontier (1. the legitimacy of universal power; 2. the frontiers delimit two opposing political, ideological and cultural spaces – the civilised, pacific Roman order and the conflict-generating barbarian societies; 3. the frontiers are confrontation and also integration areas). I consider such an exploration to be an interesting and useful one, supporting both the general interest for the investigation of the imperial frontiers in Late Antiquity and the specific concern with the study of the limes as reflected in contemporary texts. I should add here that I chose to exclude from the group of the 11 Gallo-Roman orations of the 3rd-4th centuries the one delivered in the summer of 389 by Latinus Pacatus Drepanius due to it providing evidence of a political, territorial, and ethnical reality much different from that witnessed by the earlier texts, in that it was affected by the official settlement of the Goths within the Empire.

I. *Introducere*

Considerate mult timp lipsite de relevanță pentru reconstrucția istorică, datorită stilului encomiastic și deformării intenționate a faptelor¹, discursurile oratorilor gallo-romani din secolele III-IV au fost treptat reevaluate, mai ales după publicarea de către Édouard Galletier, la mijlocul veacului trecut, a primei ediții critice a *corpus*-ului de *Panegyrici Latini*². Interesul sporit pentru aceste scrieri s-a

¹ Pentru aceste aspecte permise de teoreticienii și practicanții genului vezi MALOSSE 1998/1999; WARE 2017, p. 345–369.

² GALLETIER 1949, 1952, 1955. Cum se știe, *corpus*-ul cuprinde douăsprezece orații, ansamblarea și editarea lor datorându-se, cel mai probabil, lui Latinus Pacatus Drepanius, el însuși autorul, în 389, al unui discurs – ultimul din culegere – dedicat lui Theodosius I; de altfel, florilegiul a fost făcut cadou lui Theodosius după victoria asupra uzurpatorului Maximus, cu prilejul ceremoniilor care au avut loc la Roma în august 389 (NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 437–441; TURCAN-VERKERK 2003). Primul dintre discursuri este *gratiarum actio* pronunțată de Plinius cel Tânăr în cinstea lui Traianus cu prilejul numirii lui în calitatea de *consul suffectus* în anul 100 (de TRIZIO 2009, p. 28 și *passim*; ROCHE 2011; BALBO 2017a, p. 83–99), această *laudatio* fiind și modelul urmat de oratorii gallo-romani (vezi *infra*). Celelalte 11 discursuri, rostite în circumstanțe oficiale și solemne de oratori din Gallia (unii anonimi) atât în orașele de proveniență, respectiv *Augustodunum* (Autun) sau *Augusta Treverorum* (Treveri), cât și la Roma sau Constantinopolis într-un arc de timp ce se întinde între 289 și 389, sunt dispuse în ordine necronologică (de aceea, sistemul de numerotație al lor diferă de la editori la editori); conform ediției LASSANDRO & MICUNCO 2000, acestea sunt: II [10]: discurs pronunțat de Mamertinus la 21 aprilie 289 (?) la *Augusta Treverorum* în onoarea lui Diocletianus Iovius și Maximianus Herculius; III [11]: *genethliacus Maximiani Augusti* aparținând aceluiași orator din 21 iulie

concretizat, pe de o parte, în realizarea unor ediții critice bilingve sau traduceri comentate în diferite spații istoriografice³ și, pe de alta, în valorizarea „deretorizată” a informațiilor conținute în diferite lucrări dedicate crizei Imperiului⁴, diarhiei Diocletianus-Maximianus⁵, primei tetrarhii⁶, dinastiei constantiniene⁷ și domniei lui Theodosius⁸. S-a evidențiat, astfel, că, dincolo de exagerările, convențiile și stereotipurile specifice genului literar căruia aparțin⁹ și modelului plinian de la care se revendică¹⁰, de caracterul lor propagandistic și de rolul jucat în întregirea „spectacolului” „liturghiei politice” și al consensului¹¹, ele

(?) 291 rostit tot la *Augusta Treverorum*; IV [8]: discurs al unui anonim provenit din *Augustodunum*, dar rostit, foarte probabil, la *Augusta Treverorum* la 1 martie 297 cu prilejul celebrării de către Constantius Caesar a sărbătorii *Quinquennalia*; V [9]: *oratio pro instaurandis scholis* a lui Eumenius pronunțată în primăvara lui 298 la *Augustodunum* în fața guvernatorului (*vir perfectissimus*) provinciei *Gallia Lugdunensis*; VI [7]: *panegyricus dictus* de un anonim la 31 martie 307, probabil la *Augusta Treverorum*, cu prilejul căsătoriei dintre Constantinus și Fausta, fiica lui Maximianus; VII [6]: discurs al unui anonim din *Augustodunum* ținut la sfârșitul lui iulie 310 la *Augusta Treverorum* în cinstea lui Constantinus Imperator; VIII [5]: *gratiarum actio* pronunțată în 312 la *Augusta Treverorum* de un orator anonim originar din *Flavia Aedorum* cu prilejul sărbătoririi *Quinquennalia* de către Constantinus; IX [13]: discurs al unui anonim din *Augustodunum* rostit în 313 la *Augusta Treverorum* în prezența lui Constantinus, în care evocă în special campania contra lui Maxentius; X [4]: *panegyricus* al lui Nazarius din *Burdigala* pronunțat la 1 martie 321 la Roma în fața lui Crispus Caesar și Constantinus (II) Caesar; XI [3]: *gratiarum actio* adresată lui Iulianus Augustus la 1 ianuarie 362 la *Constantinopolis* de către Claudius Mamertinus, fost *comes sacrorum largitionum*, *praefectus praetorio Illyrici*, cu prilejul intrării în consulat; XII [2]: discurs rostit de Latinus Pacatus Drepanius din *Burdigala* în 389 în fața Senatului din Roma și a împăratului Theodosius, în care elogiază virtuțile civile și calitățile militare ale împăratului, dedicând un amplu spațiu revoltei uzurpatorului Maximus în Gallia, înfrângerii din Pannonia și morții la Aquileia. Pentru alte detalii, vezi și discuțiile din edițiile menționate în nota următoare.

³ MORGAN & LIEU 1989, p. 1–38; MÜLLER-RETTING 1990; MÜLLER-RETTING 2008; LASSANDRO 1992; LASSANDRO & MICUNCO 2000; NIXON, RODGERS & MYNORS 1994; GARCÍA RUIZ 2006; de TRIZIO 2009; LAUDANI 2014; BUCCI 2015; vezi și LASSANDRO 2000b, p. 41–43.

⁴ NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 60 (n. 19), 88–89 (n. 30), 122–124 (n. 30–34), 221 (n. 7), 270–271 (n. 21–23), 307 (n. 54); HARTMANN 2008, p. 39–40.

⁵ NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 76–80, 241 (n. 73); CASEY 2005, în special p. 36–44; ROBERTO 2014; CASELLA 2017.

⁶ NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 104–108; LASSANDRO 2000b, p. 49–50.

⁷ MÜLLER-RETTING 1990; GRÜNEWALD 1990; NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 178–190, 211–217, 254–263, 289–293, 338–342, 386–392; LASSANDRO 2000b, p. 50–52; RONNING 2007, p. 189–380; WARMINGTON 2012, p. 334–348; BLOCKLEY 2012, p. 349–359; DONCIU 2012, p. 15–18; BARBERO 2016, p. 25–67.

⁸ NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 43–51, 441–447; LASSANDRO 2000b, p. 52; LIPPOLD 2012, 360–386.

⁹ PERNOT 1993; NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 21–26; de TRIZIO 2006, p. 61–74; BUCCI 2012, p. 43–56; ABBATEPAOLO 2012, p. 337–351.

¹⁰ NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 18; MALOSSE 1998/1999; RONNING 2007, p. 24–151; GARCÍA RUIZ 2013, p. 195–216; LAUDANI 2014, p. 42–44; KELLY 2015, p. 215–238.

¹¹ Pentru toate acestea, vezi MacCORMACK 1981, p. 1–14 (*The World of Panegyrists*), 16–39 și *passim*; MacCORMACK 2012, p. 240–250; SABBAAH 1984, p. 363–388; RODRÍGUEZ GERVÁS 1991; L'HUILLIER 1992; NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 26–33 (cu

sunt mărturii importante și credibile ale unor aspecte politico-militare, sociale și religioase din Imperiu specifice sfârșitului de secol III și din veacul al IV-lea. Coroborate cu datele oferite de epigrafe, emisiuni monetare, reprezentări artistice sau descoperiri arheologice, *Panegyrici Latini* au contribuit la reconstituirea mai veridică și la înțelegerea mai adecvată a unor evenimente (ceremonii oficiale¹², campanii militare¹³), aspecte ideologice și religioase (ideologia și teologia diarhiei și a tetrarhiei¹⁴, „alunecarea” către monoteism lui Constantinus¹⁵, virtuțile imperiale¹⁶, percepția uzurpatorului¹⁷, ereditatea ca factor al legitimății puterii¹⁸ ș.a.¹⁹), fenomene sociale și instituționale (mișcarea bagauzilor [*rebellio Bagaudica*]²⁰, viața citadină²¹, fiscalitate [*obsequia, census, tribut, debita, stipendia provinciarum*]²², învățământ²³, probleme legislative²⁴, întărirea frontierelor²⁵), a raporturilor cu

nuanțe); ORIHUELA SANCHO 1996, p. 47–60; WHITBY 1998; ENENKEL 2000, p. 91–126; RONNING 2007; BORGOGNONI 2010, 77–90; LOPETEGUI 2015, p. 72–79.

¹² NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 51–52, 96 (n. 65), 114 (n. 14), 265 (n. 6); McCORMICK 1999, 4, 20, 37, 102; MacCORMACK 2012, p. 240–250; WIENAND 2015, p. 169–197; TANTILLO 2015, p. 543–584.

¹³ NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 26, 43–44, 61–62 (n. 23), 64–66 (n. 29–31), 71 (n. 39), 79, 86 (n. 25), 89 (n. 33–38), 92 (n. 48–49), 106–108, 110–111 (n. 6), 113 (n. 12), 114–117 (n. 14–20), 118–119 (n. 22–24), 120–122 (n. 26–29), 124–126 (n. 35), 127–131 (n. 39–47), 136 (n. 58–59), 138 (n. 63), 172–177 (n. 79–85), 224–227 (n. 21, 24–28), 232 (n. 44), 233 (n. 45), 235 (n. 54), 326–327 (n. 138–139), 328–329 (n. 143–147), 332 (n. 158), 346 (n. 14, 17), 362 (n. 76–77), 363 (n. 79), 396 (n. 18), 398 (n. 24), 399 (n. 27), 401–402 (n. 38); LASSANDRO 2000b, p. 28–32; LEE 2007; RONNING 2007, p. 371–372; SANCHO GÓMEZ 2008, p. 47–49; SARANTIS & CHRISTIE 2013, p. 130.

¹⁴ BÉRANGER 1970, p. 241–254; RODGERS 1986, p. 69–104; NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 34, 79–80; LASSANDRO 2000a; LASSANDRO 2006, p. 99–110; de TRIZIO 2007, p. 65–78; GIULIESE 2007, p. 97–105; LA BUA 2009, p. 142–158; RODGERS 2012, p. 289–334; ROCCO 2017, p. 153–186.

¹⁵ MÜLLER-RETTING 1990; NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 211–217, 248–251 (n. 91–93), 291–293, 296 (n. 11), 341–342, 344 (n. 7), 357–358 (n. 61), 359 (n. 63); RONNING 2007, p. 314–320; CAÑIZAR PALACIOS 2009, p. 443–457; LONG 2009, p. 227–235; LASSANDRO 2015, p. 213–224; TOMMASI MORESCHINI 2016, p. 177–209; HOSTEIN 2016, p. 35–48; ROCCO 2017, p. 153–186.

¹⁶ SEAGER 1984, p. 129–175; LASSANDRO 2000a; GIULIESE 2005, p. 169–175; GARCÍA RUIZ 2008a, p. 137–153.

¹⁷ L'HUILLIER 1992, p. 263–275; LASSANDRO 2000b, p. 16–19; MOUCHOVÁ 2002, p. 63–71; BUCCI 2010, p. 35–42.

¹⁸ MÜLLER-RETTING 1990, 52–60, 79–84; MAROTTA 2010, p. 171–188; BÖRM 2015, p. 246–251.

¹⁹ LASSANDRO 2000b, p. 24–28; GUZMÁN ARMARIO 2010, p. 265–274.

²⁰ NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 60–61 (n. 21), 154–155 (n. 12), 270–271 (n. 21); LASSANDRO 2000a, p. 105–144; LASSANDRO 2000b, p. 19–24; LASSANDRO 2013, p. 175–185; RONNING 2007, p. 189–290; de TRIZIO 2009, p. 80–81; BIANCHI 2016, p. 9–41; BUCCI 2015, p. 105–108.

²¹ BÉRANGER 1970, p. 242–254; PÉREZ SÁNCHEZ 2003, p. 223–245; HOSTEIN 2012; KASPRZYK 2016, p. 199–216.

²² NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 257–263, 272–277 (n. 27–37), 280–284 (n. 46–49, 53), 408 (n. 60).

²³ NIXON, RODGERS, MYNORS 1994, p. 145–150, 254; ROBERTO 2017, p. 106–118.

²⁴ CAÑIZAR PALACIOS 2013, p. 203–227.

barbarii și cu statul persan²⁶, a mecanismelor evoluției Imperiului²⁷ ș.a.²⁸. Printre ele, se numără și problematica frontierelor statului roman în intervalul menționat, pe seama cărora există puține contribuții, dar care conțin observații și sugestii interesante²⁹. Pornind de la acestea, în textul de față ne propunem următoarele obiective: inventarierea termenilor utilizați de panegiriști gallo-romani pentru a desemna frontiera; analiza granițelor și a spațiului Imperiului delimitat de acestea; în sfârșit, evidențierea semnificațiilor pe care oratorii le atribuie frontierei. Demersul ni se pare util atât pentru interesul general care există pentru studierea frontierelor Imperiului roman în Antichitatea târzie³⁰, cât și pentru cel specific, concentrat pe analiza *limes*-ului în scrieri din perioada respectivă³¹. Menționăm faptul că, dintre cele 11 orații gallo-romane din veacurile III-IV, am exclus din cercetarea noastră pe cea pronunțată în vara lui 389 de Latinus Pacatus Drepanius dintr-un motiv care ni se pare foarte sustenabil – autorul ei este contemporan cu o realitate politică, teritorială, etnică, a Imperiului total diferită față de cea la care au fost martori predecesorii săi, respectiv una marcată de numeroasele dificultăți (*innumerabilia malia*) pe care *diluvium barbar*³² le-a provocat după 378, printre care așezarea definitivă a goților pe teritoriul imperial.

II. Terminologia frontierei

Din punct de vedere al frecvenței, termenii utilizați în *Panegyrici Latini* pentru a desemna frontiera sunt *limes*, *terminus*, *finis*, *ripa*; nu se întâlnesc *confinium*, *modus*, *meta*.

1) *Limes* are cele mai multe atestări – 22 –, distribuite, în ordinea cronologică a discursurilor, astfel: patru în cel din 21 aprilie 289³³, trei în *genethliacus* din 21 aprilie (?) 291³⁴, patru în *panegyricus dictus* la 1 martie 297³⁵, una

²⁵ HEIM 2003, p. 275–285; SANCHO GÓMEZ 2011, p. 47–49; SARANTIS & CHRISTIE 2013.

²⁶ NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 113, n. 10; LASSANDRO 2000b, p. 28–36.

²⁷ CHAUVOT 2016, p. 365–376.

²⁸ ROUSSELLE 1976, p. 445–446; NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 26–35; LASSANDRO 2000b, p. 15–38, 43–58; REES 2002; GARCÍA RUIZ 2008b, p. 231–252; RYAN 2009; BALBO 2017b, p. 32–35.

²⁹ LASSANDRO 1987, p. 295–300; LASSANDRO 1993, p. 219–225; LASSANDRO 1998, p. 175–188; LASSANDRO 2000b, p. 28–29, 32–34; LASSANDRO 2001, p. 205–209; PIACENTE 2004, p. 175–176; GRAHAM 2006, p. 43–45, 65; CHAUVOT 2016, p. 59–87.

³⁰ LEE 1993; MATHISEN & SIVAN (eds.) 1996; POHL, WOOD & REIMITZ (eds.) 2001; MAZZA 2005, p. 11–114; GRAHAM 2006; LORENZI, NAVARRA 2016; CAÑIZAR PALACIOS 2017, p. 53–74; vezi și *infra*.

³¹ SCHWARTZ 1970, p. 233–238; DRIJVERS 2011, p. 13–29.

³² XII [2], 3, 3.

³³ II [10], 2, 4: *An quemadmodum educatus institutusque sis praedicabo in illo **limite**, illa fortissimarum sede legionum...?*; 2, 6: *Ibo scilicet virtutis tuae vestigiis colligendis per totum Histri **limitem**...*; 7, 3: *Atqui Rhenum antea videbatur ipsa sic Natura duxisse, ut eo **limite** Romanae provinciae ab immanitate barbariae vindicarentur*; 9, 1: *Ingressus est nuper illam quae Raetiae est obiecta Germaniam similique virtute Romanum **limitem** victoria protulit...*

³⁴ III [11], 3, 9: *Non enim in otiosa aliqua deliciisque corrupta parte terrarum nati institutique estis, sed in his provinciis quas ad infatigabilem consuetudinem laboris atque patientiae fracto licet oppositus hosti, armis tamen semper instructus **limes** exercet, in quibus omnis vita militia est, quarum etiam feminae ceterarum gentium viris fortiores sunt*; 5, 4: *transeo*

în *oratio pro instaurandis scholis* a lui Eumenius din primăvara lui 298³⁶, una în discursul datat la 31 martie 307³⁷, patru în cel de la sfârșitul lui iulie 310³⁸ și cinci în cel rostit în 313³⁹. Dintre aceste ocurențe, cele mai multe (15) au un grad maxim de cuprindere, denumind frontiera Imperiului în general, dar există indicii explicite care permit reducerea sferei denominative la sectoare mai restrânse, anume limitele provinciilor de graniță (*limes Raetiae; Germaniae Raetiaeque limites; Gallia; provinciile dunărene Dalmatia și Pannonia*)⁴⁰. Alte șase ocurențe sunt asociate cu o barieră naturală ce marchează limita spațiului controlat de romani, respectiv fluviile Rin, Dunăre, Tigru și Eufrat (*Histri limes; Rheni et Histri et Euphratis limites*)⁴¹. Într-un singur caz, *limes* se referă la o formă de relief ce nu reprezintă o linie de demarcație externă a statului, ci o „graniță” interioară, anume râul Pad – *Padi limes*⁴².

După cum se poate observa, termenul *limes* abundă în orații din prima parte a *corpus*-ului, al căror conținut este centrat, așa cum sugera mai demult Marie-Claude L’Huillier, mai ales pe exaltarea funcției politico-militare a împăratului în cadrul campaniilor purtate împotriva adevăratului adversar al său și al statului – barbarul de dincolo de graniță; nu întâmplător, alături de această vocabulă, în secțiunea respectivă, alături de *limes*, sunt recurente vocabulele *barbarus* și *natio*⁴³.

limitem Raetiae repentina hostium clade promotum; 13, 4: vos tantae rei publicae administratione suscepta, quos huc atque illuc tot urbes tot castra tot **limites** tot circumiecta Romano imperio flumina montes litora vocant, tantum animis ac fortuna valetis ut in unum convenire possitis, nihilominus orbe securo.

³⁵ IV [8], 1, 4: <tot> prolati **limites**; 3, 3: porrectis usque ad Danubii caput Germaniae Raetiaeque **limitibus**; 13, 3: Tu enim ipse, tu domine Maximiane, imperator aeternae, novo itineris compendio adventum divinitatis tuae accelerare dignatus repente Rheno institisti, omnemque illum **limitem** non equestribus neque pedestribus copiis sed praesentiae tuae terrore tutatus es...; 18, 2: Nullo siquidem certo fine montium aut fluminum terminabatur quem dispositae **limitis** custodiae tuerentur...

³⁶ V [9], 18, 4: Nam quid ego alarum et cohortium castra percenseam toto Rheni et Histri et Euphrates **limite** restituta?

³⁷ VI [7], 14, 1: te, iuvenis, indefessum ire per **limites** qua Romanum barbaris gentibus instat imperium...

³⁸ VII [6], 7, 1: Cuius etiam suprema illa expeditio non Britannica tropaea, ut vulgo creditum est, expetivit, sed dis iam vocantibus ad intimum terrarum **limen** accessit; 11, 5: Contra hinc per intervalla disposita magis ornant **limitem** castella quam protegunt; 13, 1: cum tamen hoc tu magis ad gloriam imperii tui et ornatum **limitis** facias quam ad facultatem, quotiens velis, in hosticum transeundi...; 21, 2: Ecce enim, dum a **limite** paulisper abscesseras, quibus se terroribus barbarorum perfidia iactaverat...

³⁹ IX [12], 2, 6: Rhenum tu quidem tot **limite** dispositis exercitibus tutum reliqueras; 14, 6: Quotiens milites in contionem vocabat, se solum cum illis imperare, alios per **limites** pro se militare iactabat; 15, 1: ad resistendum Padi **limite**...; 21, 5: sed eodem impetu quo redieras in Gallias tuas perrexisti ad inferiorem Germaniae **limitem**...; 22, 5: sed inopinato consilio usus abeundi, simulato enim nuntio maioris in superiore **limite** tumultus...

⁴⁰ II [10], 2, 4; 9, 1; III [11], 3, 9; 5, 4; 13, 4; IV [8], 1, 4; 3, 3; 18, 2; VI [7], 14, 1; VII [6], 7, 1; 11, 5; 21, 2; IX [12], 14, 6: ad inferiorem Germaniae **limitem**; 21, 5; 22, 5.

⁴¹ II [10], 2, 6; 7, 3; IV [8], 13, 3; V [9], 18, 4; VII [6], 13, 1; IX [12], 2, 6.

⁴² IX [12], 15, 1.

⁴³ L’HUIILLIER 1992, 216, p. 222–223.

În limbajul latin, *limes* semnifică, printre altele, *fines extremi imperii Romani*⁴⁴. În lucrările moderne, e considerat „un termen impropriu pour un concept ambigu”⁴⁵, fapt care se reflectă în disputa istoriografică privitoare la semnificația lui. Cum se știe, mulți cercetători asociază termenul cu o frontieră de caracter militar care delimitează teritoriul roman de cel de dincolo⁴⁶, pe când alții afirmă că *limes* ar fi avut mai ales „una funzione organizzativa più che diffensiva”⁴⁷; înțelesul său n-ar fi acela de structură militarizată sau de sistem defensiv împotriva barbarilor, ci de district de frontieră aflat în Antichitatea târzie sub comanda unui *dux limitis*⁴⁸. Analize și cercetări recente, datorate, în special, „arheologiei militare”⁴⁹, fără a nega cea din urmă viziune, o nuanțează, aducând în sprijin atât surse din vremea Imperiului clasic (de exemplu, Tacitus)⁵⁰, dar și din perioada târzie (Libanios⁵¹, Themistios⁵², Ammianus Marcellinus⁵³, *Historia Augusta*⁵⁴, Orosius⁵⁵, *Codex Theodosianus*⁵⁶, Zosimos⁵⁷), inclusiv *Panegyrici Latini*.

⁴⁴ TLL, s.v. *limes*, **2b** (*speciatim respiciuntur fines extremi imperii Romani*) (vezi trimiterele *infra*); LASSANDRO 1987, p. 296; de TRIZIO 2009, p. 68, 96; BUCCI 2015, p. 141–142. Pentru accepțiunile termenului *limes*, vezi TLL, s.v. *limes*; OLD, s.v. *limes*; FORNI 1987, p. 282–294.

⁴⁵ CARRIÉ 1995, p. 31–41.

⁴⁶ CARRIÉ 1995, p. 31–41.

⁴⁷ TRAINA 2004, p. 207.

⁴⁸ ISAAC 1988, p. 125–147; ISAAC 1990, în special 408–418; MAYERSON 1989, p. 287–291; WHITTAKER 1994; WHITTAKER 2004, p. 28–49; ELTON 1996, p. 126–128; MARTIN 1999; WHATELY 2013, p. 246–254. Ca exemple din surse, vezi SHA, *Sev. Alex.*, LVIII, 4: *limitaneis ducibus... donavit*; *Tr. tyr.*, III, 9: *Transrenani limitis dux*; X, 9: *dux Illyrici*; XXIX, 1: *dux limitis Libyci*; *Claud.*, XV, 2: *Dux factus est et dux Illyrici. Habet in potestatem Thracios, Moesos, Dalmatas, Pannonios, Dacos exercitus*; *Aur.*, XIII, 1: *Scythici limitis dux*; *orientalis limitis dux*; *dux Illyriciani limitis et Thracici*; *dux Raetici limitis*; XVII, 3: «*Omnes exercitus Thracios, omnes Illyricianos totumque limitem in tua potestate constituo...*»; *Quadr. tyr.*, III, 1: *dux limitis Africani*; VII, 2: *limitis orientalis dux*; *Origo Constantini*, V, 17: *dux limitis*; HD021132: *dux Val(eriae) limitis*; HD043007: *dux limit(is) prov(inciae) Scyt(hiae)*; HD043526: *du[x] limitis provinciae Scythiae---*; HD043530: *dux limitis Scythiae*.

⁴⁹ Cum o indică foarte clar, de exemplu, o inscripție din secolul al II-lea din Britannia: HD019553: *[Divorum] omnium fil[ius] / [Imp(erator) Caesar Traianus] Hadr[ianus impo]s[it]a necessitat[e] imperii / [intra fines conser]vati divino pra[ec]epto / [c]o[n]s(uli) II // diffusis [barbaris et] / provinc[ia] reciperata / Britannia ad[didit] limitem inter] utrumque o[ceani] litus per m[ar]t[is] p[ro]vinc[ia] LXXX / exercitus p[ro]vinc[ia]e opus valli fecit / sub cura A(uli) [Plator]i Nepotis leg(ati) Aug(usti) pr(o) pr(aetore)].*

⁵⁰ TAC., *Agr.*, XLI, 1: *nec iam de limite imperii et ripa, sed de hibernis legionum et possessione dubitatum*; Germ., XXIX, 3: *mox limite acto promotisque praesidiis*; Ann., I, 50: *limitem... a Tiberio coemptum scindit, castra in limite locat*; TLL, s.v. *limes*, **2b**; OLD, s.v. *limes* **2b**; GRAHAM 2006, p. 62.

⁵¹ LIB., *Or.*, LIX, 44: ἀσφάλειαν οὖν ᾧτο παντί ποριεῖν, εἰ τὰ πέρατα τῆς ἀρχῆς ἡχυρόσαιοιτο; 102.

⁵² THEM., *Or.*, 10, 135D – 139A, în special 138B: γέμει δὲ ἡ μὲν ὄχθη φρουρίων, τὰ δὲ φρούρια στρατιωτῶν, οἱ στρατιῶται δὲ ὅπλων...; *Or.*, 16; GRAHAM 2006, p. 103.

⁵³ DRIJVERS 2011, p. 13–29; BOCCI 2011–2012, p. 105–166; ELTON 2013, p. 670, 671; KALAFIKIS 2014, p. 26–30.

⁵⁴ SHA, *Hadr.*, XI, 2; XII, 6; *Marc. Aur.*, XXII, 1; 11; *Pesc. Nig.*, VII, 7; *Alex. Sev.*, LVIII, 4; *Gord.*, XXVIII, 2; *Tr. tyr.*, XXVI, 6 etc.; SCHWARTZ 1970, p. 233–238.

⁵⁵ OROS., VII, 32, 12: *quia crebra per limitem habitacula constituta burgos uulgo uocant*.

⁵⁶ CTh, XV, 1, 13 (364); ELTON 2013, p. 669.

⁵⁷ ZOS., II, 34, 1–2; ELTON 2013, p. 669; UMBERTO 2014, p. 143.

Oratorii gallo-romani arată deseori că pe *limes* staționează trupe – *legiones, alae, cohortes* etc.⁵⁸ –, că acesta este întărit cu fortificații (*castella, castra*) sau că dispune de alte construcții cu rosturi militare, precum podurile⁵⁹. Pentru maniera de realizare a acestor amenajări, unii dintre ei folosesc verbul *munire*⁶⁰, care, așa cum se știe, face parte din lexicul tehnico-militar, indicând actul de fortificare prin ridicarea de ziduri, șanțuri, fortărețe etc.⁶¹. Mai mult, apare formulat chiar principiul statuat la mijlocul secolului al IV-lea de un expert în tactica militară – autorul anonim al tratatului *De rebus bellicis*: la frontiere, scria el, trebuie creată o linie continuă de *castella* situate la distanțe de 1000 de picioare, legate cu un zid prevăzut cu solide turnuri de observație (*Est praeterea inter commoda rei publicae utilis limitum cura ambientium ubique latus imperii; quorum tutelae assidua melius castela prospicient, ita ut millenis interiecta passibus stabili muro et firmissimis turribus erigantur*)⁶²; *panegyricus* pronunțat de un anonim în 310 în cinstea lui Constantinus face aluzie la așa ceva: *contra hinc per intervalla disposita magis ornant limitem castella quam protegunt*⁶³. Astfel, provinciile de frontieră sunt provincii militarizate: unde se afla *patria* lui Maximianus și cea a lui Diocletianus⁶⁴, de unde își trăgeau ei obârșia (*stirps*)⁶⁵, unde se găsea locul în care fiecare dintre ei fusese educat și format (*educatus institutusque*)⁶⁶? Într-o provincie de frontieră (*in illo limite*), spune în 289 Mamertinus despre Maximianus⁶⁷, respectiv Pannonia, recunoscută pentru bărbăția (*virtus*) locuitorilor ei⁶⁸ și unde sunt staționate cele mai puternice legiuni (*illa fortissimorum sede legionum*)⁶⁹; nu într-un ținut al liniștii și plăcerii (*non enim in otiosa aliqua deliciisque corrupta parte terrarum nati institutique estis*), arăta și în discursul din 291 referindu-se la ambii suverani, ci în aceste provincii (*in his provinciis*) care sunt continuu înarmate și obișnuite cu oboseala și puterea de a

⁵⁸ II [10], 2, 4: *illa fortissimorum sede legionum*; IV [8], 13, 3: *... equestribus... pedestribus copiis*; 18, 2; V [9], 18, 4: *Nam quid ego alarum et cohortium castra percenseam toto Rheni et Histri et Euphrates limite restituta?*; IX [12], 2, 6: *Rhenum tu quidem tot limite dispositis exercitibus tutum reliqueras*; 3, 2; 21, 3. Pentru trupele de pe frontiere din perioada în discuție, cf. DIETZ 1993, p. 279–329; SCHARF 2005; ELTON 2013, p. 657–668.

⁵⁹ II [10], 2, 5; III [11], 13, 4; IV [8], 18, 2; V [9], 18, 4; VII [6], 11, 1; 11, 5; 13, 1–5; 14, 1; XI [3], 4, 6; LASSANDRO 1987, p. 296; NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 111 (n. 6), 234 (n. 51), 235–236 (n. 56–57); ELTON 2013, p. 670–671. Analiza bibliografiei relativ recente asupra fortificațiilor și întregii infrastructuri militare de pe diferite frontiere ale Imperiului în Antichitatea târzie în SCHARF 2005; GRAHAM 2006, p. 62–63, 103–107; BĂJENARU 2010; SARANTIS & CHRISTIE 2013, p. 255–296; SARANTIS 2013a, p. 297–315; SARANTIS 2013b, p. 317–370; ELTON 2013, p. 655–657, 669–673; HOWARD-JOHNSTON 2013, p. 853–891; COLLINS, SYMONDS & WEBER 2015.

⁶⁰ II [10], 7, 4: *Ecquis umquam ante vos principes non gratulatus est Gallias illo amne muniri?*; vezi și V [9], 19, 2: *Quippe, ut initio dixi, nulli umquam antehac principes pari cura belli munia et huiusmodi pacis ornamenta coluerunt*.

⁶¹ de TRIZIO 2009, p. 97–99; BUCCI 2015, p. 110.

⁶² *De rebus bellicis*, XX, 1.

⁶³ VII [6], 11, 5.

⁶⁴ II [10], 2, 2; III [11], 4, 1.

⁶⁵ III [11], 4, 1.

⁶⁶ II [10], 2, 4; de asemenea, III [11], 4, 1: *institutorum*.

⁶⁷ II [10], 2, 4; NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 56, n. 11; de TRIZIO 2009, p. 68.

⁶⁸ II [10], 2, 2; de TRIZIO 2009, p. 66–67.

⁶⁹ II [10], 2, 4.

îndura (*patientia*) din cauza unei frontiere (*limes*) care, având în față un inamic chiar învins (*fracto... oppositus hosti*), trebuie, cu toate acestea, să fie mereu în arme (*armis tamen semper instructus exercet*); aici, întreaga viață e o militarie (*in quibus omnis vita militia est*), aici chiar femeile sunt mai puternice decât bărbații altor neamuri (*quarum etiam feminae ceterarum gentium viris fortiores sunt*)⁷⁰. Doar în acest sens, credem, *limes* poate semnifica „une division administrative”⁷¹, un „ressort géographique» del territorio controllato dal *dux*”⁷². În sfârșit, ca și alte surse din veacul al IV-lea, panegiricele menționează clar, așa cum am subliniat deja mai sus, asocierea dintre *limes* și o barieră naturală, respectiv marile fluvii – *Danuvii limes et Rheni*, citim, de exemplu, în *Gratiarum actio* rostită în 379 în cinstea lui Gratianus de Ausonius⁷³ –, care, în mod firesc, oferă protecție Imperiului⁷⁴. În acest sens, în 289, oratorul Mamertinus spunea despre Rin că Natura însăși l-a trasat (*ipsa sic Natura duxisse*) ca limită (*ut eo limite*) între provinciile romane (*Romanae provinciae*) și ferocitatea barbară (*immanitas barbariae*)⁷⁵; despre Eufrat, arăta că proteja cu o îmbrățișare Syria bogată și fertilă (*opimam illam fertilemque Syriam velut amplexu suo tegebat Euphrates*)⁷⁶. Pe malurile romane ale fluviilor erau dispuse puncte de pază⁷⁷, pe albiile lor patrulau nave armate⁷⁸, peste ele se ridicaseră structuri destinate trecerii în teritoriul barbar⁷⁹. Tocmai pornind de la această realitate, credem – a *limes*-ului militarizat –, care le era cunoscută și prin proximitatea localităților unde și-au rostit orațiile, autorii panegiricelor erau îndreptățiți să afirme că, alături de valoarea militară (*virtus*) a suveranilor⁸⁰, el ținea sub control neamurile barbare (*per limites qua Romanum barbaris gentibus instat imperium*)⁸¹, făcând astfel ca teama locuitorilor provinciilor de frontieră (*cum summo metu nostro*)⁸² să fie înlocuită cu securitatea (*cum securitate nostra*)⁸³; *solutio animo ac libero sumus*)⁸⁴ și pacea (*pax*)⁸⁵.

⁷⁰ III [11], 3, 9.

⁷¹ GLAD 2017, p. 133.

⁷² TRAINA 2004, p. 215.

⁷³ AUS., *Grat. actio*, II, 7; de asemenea: *Epigr.* 3, 8: *nec Rhenum Gallis limitis esse loco; Mosella*, 435: *tunc verus habebere limes* (despre *pulcherrimus Rhenus*); *Ep.* 9b, 75: *ab usque Rheni limite*; SYMM., *Or.* II, 1: *Rhenus... quem limes accepit*.

⁷⁴ Pentru frontierele naturale ale Imperiului în Antichitatea târzie, cf. GRAHAM 2006, p. 51–75.

⁷⁵ II [10], 7, 3 (de TRIZIO 2009, p. 95–97); X [4], 18, 1 (LAUDANI 2014, p. 234–235).

⁷⁶ II [10], 7, 5; de TRIZIO 2009, p. 99.

⁷⁷ IV [8], 18, 2; IX [12], 2, 6; 3, 1–2. Pentru epoca clasică, vezi FLOR., II, 30: *Drusus... in Rheni quidem ripa quinquaginta amplius castella direxit*.

⁷⁸ VII [6], 13, 1: *quippe cum totus armatis navibus Rhenus instructus sit*; IX [12], 3, 2: *Et quid opus erat ipsi Rheno instructis et militibus et classibus...*; 22, 6: *tot Rheni alveo oppleto navibus*. Pentru bazele navale fluviale în perioada respectivă, vezi ELTON 2013, p. 673–674.

⁷⁹ IV [8], 2, 1: *a ponte Rheni usque ad Danubii transitum Guntiensem* (NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 111, n. 6); VII [6], 13, 1: *Agrippinensi ponte*.

⁸⁰ II [10], 2, 6; 6, 3; 7, 6; 9, 1–3; III [11], 2, 4; 7, 5; IV [8], 1, 5; 9, 5; 10, 4; V [9], 19, 1; 19, 4; VII [6], 3, 3; 5, 3; 10, 4; 11, 1–2; 12, 4; IX [12], 3, 1; 10, 3 etc.; L'HUILLIER 1992, p. 223–235.

⁸¹ VI [7], 14, 1; vezi și VII [6], 13, 1: *Insper etiam Agrippinensi ponte faciundo reliquiis adflictae gentis insultas...*

⁸² II [10], 7, 4; de TRIZIO 2009, p. 98.

⁸³ II [10], 7, 4; de TRIZIO 2009, p. 98.

⁸⁴ II [10], 7, 6.

2) *Terminus* are doar cinci mențiuni, respectiv două în *panegyricus* din 289⁸⁶, una în cel din 291⁸⁷ și două în cel 297⁸⁸. Noțiunea are înțelesuri divergente. Astfel, pe de o parte, în nuanțe mai accentuate decât *limes*, *terminus* exprimă foarte clar, ca și în istoriografia clasică, *ideea de teritorializare* a Imperiului⁸⁹, el delimitând net spațiul imperial (*hic Imperium*) de ținuturile dușmane (*terrae hostium*), așa cum reiese fără echivoc din *genethliacus Maximiani Augusti* rostit la 21 iulie (?) 291 de Mamertinus⁹⁰ și din *panegyricus* pronunțat în 297 de un anonim în cinstea lui Constantius Caesar⁹¹. Pe de altă parte, vocabula este întrebuințată pentru a sublinia mai adecvat *politica expansionis* a Imperiului: acesta, spunea anonimul tocmai amintit, nu are granițe decât pe cele ale armatelor (*probasti Romani imperii nullum esse terminum nisi qui tuorum esset armorum?*)⁹², cu sprijinul cărora și datorită valorii lor împărații lărgind hotarele puterii romane (*qui Romanae potentiae terminos virtute protulerant*)⁹³. Imperiul administrat de Diocletianus și Maximianus, perora și Mamertinus în 289 preluând o formulă ciceroniană, are ca margini nu pământul, ci cerul (*non terrae sed caeli regionibus terminatis*)⁹⁴.

3) *Finis*⁹⁵ apare atestat de patru ori, respectiv de două ori în discursul în cinstea lui Constantius din 297⁹⁶, o dată în *panegyricus* destinat lui Constantinus din 310⁹⁷ și o dată în *gratiarum actio* rostită în 362 de Claudius Mamertinus⁹⁸. Vocabula are mai multe înțelesuri. Astfel, în geografia retorică a anonimului care îl elogia pe Constantius Caesar în 297, *finis* avea vechiul sens de „hotar/ capăt/

⁸⁵ II [10], 6, 3; 14, 4: *profundissima pax*; IV [8], 20, 2–3; VII [6], 11, 1; IX [12], 2, 6; 3, 2.

⁸⁶ II [10], 7, 2: *Quod autem maius evenire potuit illa tua in Germaniam transgressione, qua tu primus omnium, imperator, probasti Romani imperii nullum esse terminum nisi qui tuorum esset armorum?* 10, 1: *Vos vero, qui imperium non terrae sed caeli regionibus terminatis...*

⁸⁷ III [11], 16, 2: *Sancte Iuppiter et Hercules bone, tandem bella civilia ad gentes illa vesania dignas transtulistis, omnemque illam rabiem extra terminos huius imperii in terras hostium distulistis.*

⁸⁸ IV [8], 3, 3: *qui Romanae potentiae terminos virtute protulerant, imperium filio pietate debebant*; 20, 4: *Quae a vobis ita recuperata est ut illae quoque nationes terminis eiusdem insulae cohaerentes vestris nutibus obsequantur.*

⁸⁹ TAC., Ann., I, 11: *intra terminos imperii*; OROS., VII, 23, 4: *dicionem... Romanam anquis terminis statuit.*

⁹⁰ III [11], 16, 2.

⁹¹ IV [8], 20, 4: *nationes terminis eiusdem insulae [scl. Britannia].*

⁹² II [10], 7, 2.

⁹³ IV [8], 3, 3.

⁹⁴ II [10], 10, 1. Expresie ciceroniană: Cat., 3, 26: [Pompeius] *fines vestri non terrae, sed caeli regionibus terminaret*; de TRIZIO 2009, 28, p. 107.

⁹⁵ Pentru sensurile acestui termen care interesează în discuția de față, vezi TLL, s.v. *finis*, secțiunile IA1 și IA4.

⁹⁶ IV [8], 18, 2: *Nulla siquidem certo fine montium aut fluminum terminabatur quem dispositae limitis custodiae tuerentur*; 20, 5: *fines... Oceani.*

⁹⁷ VII [6], 9, 4: *Di boni, quid hoc est quod semper ex aliquo supremo fine mundi nova deum nomina universo orbi colenda descendunt?* 9, 5: *Sacratiora sunt profecto Mediterraneis loca vicina caelo, et inde propius a dis mittitur imperator ubi terra finitur.*

⁹⁸ XI [3], 14, 1: *Cum igitur inter egregia negotia itinere confecto usque ad Thraciae fines perventum foret...*

limită al/a lumii”, folosindu-l, în acest sens, pe lângă *Oceanus (fines... Oceani)*⁹⁹. Cum se știe, încă din poemele homerice, Oceanul era considerat limita lumii cunoscute, locul „în care se întretaie și se confundă geografia reală și cea imaginară”¹⁰⁰. În aceeași accepțiune apare și în scrieri din secolul al IV-lea, precum *Expositio totius mundi et gentium* a unui anonim¹⁰¹, *Ora maritima* a lui Avienus¹⁰² sau corespondența lui Ausonius¹⁰³. Și pentru anonimul din *Augustodunum* care, la sfârșitul lui iulie 310, făcea *laudatio* pentru Constantinus, *finis* marchează limita extremă a lumii (*supremus finis mundi*), a întregului univers cunoscut (*universus orbis*), străjuit de Nil, India și Britannia; la aceste hotare se sfârșește lumea (*ubi terra finitur*)¹⁰⁴. În al doilea rând, *finis* apare în contrast cu *limes*, așa cum se observă în *oratio* pronunțată în cinstea lui Constantius în 297: primul termen desemnează hotarul natural, cel de-al doilea – hotarul artificial: *nullo siquidem certi fine montium aut fluminum terminabatur quem dispositae limitis custodiae tuerentur...*¹⁰⁵. În sfârșit, *finis* desemnează granița unei unități administrative romane (*Thraciae fines*), cum se desprinde din *gratiarum actio* din 362 a lui Claudius Mamertinus¹⁰⁶.

4) *Ripa* se întâlnește de cinci ori – câte o dată în panegiricele din 289¹⁰⁷, 297¹⁰⁸ și 362¹⁰⁹ și de două ori în cel din 310¹¹⁰ – și indică granița naturală, fluvială, a Imperiului¹¹¹, diferită de cea politică, militară, artificială, terestră (*limes*)¹¹². Distincția fusese făcută încă de Tacitus¹¹³ în epoca clasică și e reiterată la mijlocul veacului al IV-lea de breviatorul Festus¹¹⁴ și spre sfârșitul aceluiași veac de *Historia Augusta*¹¹⁵. *Ripa* desparte în mod natural spațiul controlat de romani

⁹⁹ IV [8], 20, 5.

¹⁰⁰ GARBARINO 2005, p. 33; exemple din surse vezi în TLL, s.v. *finis*, (*mundi, orbis terrarum*).

¹⁰¹ *Expos.*, LIX: *Inde Oceanum... est ibi finis mundi*.

¹⁰² BALBAO SALGADO 1995–1996, p. 195–204.

¹⁰³ AUS., Ep. 13, 4–5: *cui litus arandum/ Oceani finem iuxta solemque cadentem*.

¹⁰⁴ VII [6], 9, 4.

¹⁰⁵ IV [8], 18, 2.

¹⁰⁶ XI [3], 14, 1

¹⁰⁷ II [10], 2, 4: *et ripas peragrabo Rheni...*

¹⁰⁸ IV [8], 13, 3: *quantoslibet valebat exercitus Maximianus in ripa!*

¹⁰⁹ XI [3], 7, 2: *cum dexteriolem incliti fluminis ripam utriusque sexus, omnium ordinum, armorum atque inermium perpetuus ordo praetexeret*.

¹¹⁰ VII [6], 11, 5: *Arat illam terribilem aliquando ripam inermis agricola, et toto nostri greges bicorni <amne> mersantur*; 13, 1: *quippe cum totus armatis navibus Rhenus instructus sit et ripis omnibus usque ad Oceanum dispositus miles immineat*.

¹¹¹ Vezi și LACT., Mort., XVII, 4: *per circuitu ripae Istriacae*.

¹¹² CARRIÉ 1995, p. 36.

¹¹³ TAC., Agr., XLI, 1: *nec iam de limite imperii et ripa, sed de hibernis legionum et possessione dubitatum*; BUCCI 2015, p. 141–142.

¹¹⁴ FEST., 14, 3: *limes orientalis supra ripam Tigridis est institutus*; 14, 5: *supra ripam Tigris limes est reformatus*.

¹¹⁵ Termenul *ripa* nu apare în mod explicit, dar contextul îndreptățește să-l avem în vedere: SHA, Hadr., XII, 6: *Per ea tempora et alias frequenter in plurimis locis, in quibus barbari non fluminibus sed limitibus dividuntur, stipitibus magnis in modum muralis saepis funditus iactis atque conexis barbaros separavit* („Și pe vremea aceea, ca și mai înainte, în cele mai

(*noster*)¹¹⁶ de cel aflat în stăpânirea altor neamuri, străin (*barbarus*), ca să folosim expresii din discursul din 310 al unui anonim¹¹⁷. Acest rost are *ripa Rheni*¹¹⁸. Dincolo de ea (*ultra Rhenum*¹¹⁹, *trans Rhenum*¹²⁰), se află teritoriul barbar (*in hosticum transeundi*)¹²¹, de unde, peste apele înghețate ale fluviului (*gelu Rhenus*), o mulțime de populații germanice, printre care și francii, trec în Imperiu (*transire Rhenum*)¹²² – dincoace (*cis Rhenum*¹²³, *contra hinc*¹²⁴); e malul roman (*illa ripa*), unde țăranul ară fără a trebui să ia armele pentru a se apăra iar turmele se pot îmbăia de-a lungul întregului curs al fluviului cu două brațe (*arat illam ... ripam inermus agricola, et tot nostri greges bicorni <amne> mersantur*)¹²⁵; pe albia Rinului, patrulează nave armate și pe malurile lui, până la Ocean, sunt dislocați soldați amenințători (*quippe cum totus armatis navibus Rhenus instructus sit et ripis omnibus usque ad Oceanum dispositus miles immineat*)¹²⁶; prezența lui Maximianus aici (*Maximianus in ripa*), se menționa într-un *panegyricus* din 297, este mai puternică decât orice armată, însuflând dușmanilor teroarea¹²⁷. Același rol delimitator îl are Dunărea: în *gratiarum actio de consulatu suo* rostită la 1 ianuarie 362 la Constantinopolis de către Claudius Mamertinus, se arată că pe malul drept al acestui renumit fluviu (*cum dexteriolem incliti fluminis ripam*) se află Imperiul, pe cel stâng (*ad laevam*), pe cealaltă latură a fluviului (*ex parte altera*), este teritoriul barbar (*barbaricum solum*)¹²⁸. În sfârșit, deși *Panegyrici* nu amintesc în mod expres *ripa* Eufratului și *ripa* Tigrului, mențiunile despre aceste două fluvii permit să se conchidă că malurile acestora reprezentau linii de demarcație între romani și parți (perși)¹²⁹.

III. Frontierele și spațiul Imperiului în Panegyrici Latini

Ca mulți alți autori greco-latini din vremea Imperiului, oratorii gallo-romani

multe locuri în care barbarii nu sunt despărțiți de teritoriul roman prin fluvii, ci prin simple hotare convenționale, a făcut, din stâlpii mari înfiți adânc în pământ și legați între ei, garduri asemenea zidurilor”). Traducerea, ușor ameliorată, aparține lui David Popescu; vezi și WHITTAKER 1994, p. 82.

¹¹⁶ Vezi, de asemenea, SHA, Tac., XIII, 7: *in nostra ripa*.

¹¹⁷ VII [6], 13, 2.

¹¹⁸ II [10], 2, 6. Pentru percepția Rinului, inclusiv „comme une frontière politique qui sépare des ensembles différents voir opposés”, vezi CHAUVOT 2016, p. 59–87 (*Le Rhin et l'Empire: les métamorphoses d'un fleuve*).

¹¹⁹ II [10], 7, 7.

¹²⁰ VI [7], 8, 4; BUCCI 2015, p. 108.

¹²¹ VII [6], 13, 1.

¹²² VII [6], 6, 4; 11, 1–3.

¹²³ VI [7], 4, 2.

¹²⁴ VII [6], 11, 5.

¹²⁵ VII [6], 11, 5.

¹²⁶ VII [6], 13, 1; vezi și IV [8], 14, 3–4: *equestribus... pedestribus copiis... armatis... diversis classibus*; IX [12], 3, 2: *Et quid opus erat ipsi Rheno instructis et militibus et classibus...*

¹²⁷ IV [8], 13, 3; BUCCI 2015, 108–109.

¹²⁸ XI [3], 7, 1–3; 8, 3–4. Pentru epoca clasică vezi SEN., QN, 9: *Danuvius Sarmatica ac Romana disternit*. Despre Dunăre ca *limes* și punct de interacțiune romano-barbară în perioada romană clasică și târzie, vezi GUZMÁN ARMARIO 2012, p. 385–396; GLAD 2017, p. 131–143.

¹²⁹ II [10], 2, 6: *Ibo scilicet virtutis tuae vestigiis colligendis... perque omnem qua tendit Euphraten...*; IV [8], 3, 3: *Partho quippe ultra Tigrim redacto*.

au o dublă percepție asupra frontierelor acestuia. Prima are o conotație **pur retorică, idealizantă, maximalistă** – Imperiul roman este o hegemonie mondială, căreia îi aparține atât spațiul politic, cât și lumea fizică¹³⁰. Statul administrat de Diocletianus și Maximianus, spunea Mamertinus în 289, are ca margini nu pământul, ci cerul (*non terrae sed caeli regionibus terminatis*)¹³¹. Fiecare regiune a pământului și a cerului (*ex omni terrarum caelique regione*) aparține Imperiului, perora și un anonim în 297¹³². Un an mai târziu, Eumenius arăta, și el, că statul roman are dominație absolută (*potentia*) pe pământ și pe mare (*Romana res plurimum terra et mari valuit*)¹³³. Această hegemonie se amplifică continuu, căci, așa cum era încredințat în 297 un orator anonim, învingând orice dușman (*omni hoste*), împărații, prin vitejia lor, au lărgit frontierele puterii romane (*Romanae potentiae terminos virtute protulerant*) iar statul (*res publica*), devenit mai sigur (*certa securitas*), s-a mărit și este destinat a se mări încă (*aucta atque augenda res publica*)¹³⁴. Este vorba, așadar, de concepția despre expansiunea fără limite a Romei, prezentă în ideologia romană încă de la sfârșitul Republicii¹³⁵ și exaltată apoi, în vremea lui Augustus, de Vergilius (*imperium sine fine*)¹³⁶ și, în cea a lui Antoninus Pius, de Aelius Aristides (μία πόλις πᾶσα ἡ οἰκουμένη)¹³⁷. Această geografie maximalistă, întâlnită până târziu în literatura latină¹³⁸, este, în ultimă instanță, o geografie a puterii universale de origine sacră a suveranilor. În conformitate cu ideile panegiristilor noștri, așa cum principii sunt epifanii ale divinităților tutelare ale Imperiului (*conspiciuus et praesens Iuppiter cominus; sanctus Iuppiter; Hercules bonus; imperator Hercules; dei/ numina praesentes* etc.)¹³⁹, așa cum aceștia au o *immortalis/divina origo*¹⁴⁰, o maiestate înrudită (*cognata maiestas*) cu cea a zeităților respective¹⁴¹ și o voință (*voluntas*) de aceeași autoritate ca a părintelui suprem (*summi patris sequatur auctoritas*)¹⁴², iar puterea le este delegată de Iuppiter¹⁴³, tot

¹³⁰ HIDALGO de la VEGA 2003, p. 271–285; PLÁCIDO SUÁREZ 2008, p. 15–20.

¹³¹ II [10], 10, 1.

¹³² IV [8], 20, 3.

¹³³ V [9], 19, 4.

¹³⁴ IV [8], 3, 2–3.

¹³⁵ RICHARDSON 2011, p. 1, cu trimiteri la nota 1.

¹³⁶ VERG., *Aen.*, I, 278: *His ego nec metas nec tempora pono/ Imperium sine fine dedi*; HARDIE 1986.

¹³⁷ AEL. ARIST., *Eis Pwμn*, 97–99; DESIDERI & FONTANELLA (ed.) 2013.

¹³⁸ De exemplū, în SYMM., *Or.* II, 24; SHA, *Tac.*, XV, 2; *Prob.*, XIV, 5; XV, 2; XX, 4; VEG., *Epit. rei milit.*, I, 8, 9; RUT. NAMAT., *De reditu suo*, I, 55–58; CLAUD., *Cons. Stil.*, II, 60; III, 132–133; 136–137; 139; 159–160: *nec terminus unquam/ Romanae dicioni erit*; III *cons. Hon.*, 57; IV *cons. Hon.*, 42; *Laud. Seren.*, 44; PRUD, *Contra Symm.*, I, 543; FONTAINE 1983, p. 13–45.

¹³⁹ II [10], 1, 1–4; 2, 1: *qui te praesentem intuemur deum* (de TRIZIO 2009, 27, 64); 2, 3; 4, 2; 7, 5–6; 10, 2; 13, 3–4; III [11], 2, 3–4; 3, 3; 3, 6–7; 10, 5; 11, 1; 16, 2; V [9], 8, 1; VI [7], 8, 2; 8, 4; 11, 3; VII [6], 2, 5; 11, 3; 22, 1; IX [12], 2, 4; 3, 1; 4, 4; 19, 6; X [4], 7, 3 etc.; CHASTAGNOL 1994, 259–274; NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 34, 44–45, 49–51, 79–80; REES 2002, p. 39; LAGIOIA 2004, p. 123–137; de TRIZIO 2009, p. 55–56, 63–64, 67, 100; BUCCI 2015, p. 104–105, 125.

¹⁴⁰ II [10], 2, 3; III [11], 3, 7; NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 79–80; de TRIZIO 2009, p. 67.

¹⁴¹ IV [8], 4, 1.

¹⁴² V [9], 15, 3; BUCCI 2015, p. 134–135.

astfel există o similitudine între universul terestru și lumea celestă (*totius mundi caelestiumque rerum similitudinem*), cum era încredințat anonimul ce a rostit *panegyricus* pentru Constantius Caesar în 297¹⁴⁴. Prin urmare, chiar dacă, așa cum scria Lactantius referindu-se la Diocletianus, din punct de vedere administrativ și militar, Imperiul fusese împărțit în patru (*in quattuor partes orbi diviso*)¹⁴⁵, el era proiecția terestră a Imperiului celest – deci, cum arătau oratorii noștri, indivizibil (*imperium singulare, imperium commune, patrimonium indivisum, res publica una*), iar puterea suverană – nelimitată, ubicuă, nepartajată între asociați – idee întâlnită în mai multe orații¹⁴⁶.

A doua perspectivă oferită de *Panegyrici Latini* asupra frontierelor Imperiului este cea **retorico-realistă**, în care *amplificatio rhetorica* se îmbină cu elemente ale geografiei politico-administrative specifice vremii. Cum au remarcat unii învățați, din secolul al III-lea, în gândirea politică romană, concepția despre *imperium sine fine*, fără a dispărea, a făcut loc alteia, bazate pe un simț mai clar al realității¹⁴⁷, anume că Imperiul are un teritoriu definit, are *fines* care-i sunt proprii¹⁴⁸, este separat de alte neamuri prin anumite linii de demarcație, *qui barbaros Romanosque divideret*, cum se citește în *Historia Augusta*¹⁴⁹. Și pentru oratorii gallo-romani, statul roman se înscrie într-o spațialitate, dar descrierea acesteia nu e lipsită complet de nuanțe retorice, cum e normal în creații de acest gen. Astfel, spațiul imperial este echivalent cu imensul areal delimitat de barierele naturale, respectiv marile fluvii – la nord-vest – Rinul, la nord – *Danubius-Hister*, la est – Eufratul și Tigrul, la vest – *Oceanus*, la sud – Nilul¹⁵⁰: *Rhenus et Hister et Nilus et cum gemino*

¹⁴³ VI [7], 12, 6: *Recipe, Iuppiter, quod commodasti*; BUCCI 2015, p. 133.

¹⁴⁴ IV [8], 20, 3; L'HUILLER 1992, p. 373–374.

¹⁴⁵ LACT., *Mort.*, VII, 2.

¹⁴⁶ II [10], 9, 4–5; 10, 1: *tantum vim tantum potestatem mutuo vobis impartire*; 11, 1–3; III [11], 6, 3; 6, 5; 6, 6–7: *Vobis Rhenus et Hister et Nilus et cum gemino Tigris Euphrate et uterque qua <so>lem accipit ac reddit Oceanus et quidquid est inter ista terrarum et fluminum et litorum, tam facili sunt aequanimitate communia quam sibi gaudent esse communem oculi diem. Ita duplices vobis divinae potentiae pietas vestra largitur: et suo uterque fruitur et consortis imperio*; 7, 1–7; 13, 5: *neque enim pars ulla terrarum maiestatis vestrae praesentia caret, etiam cum ipsi abesse videamini*; 14, 2–3: */Iuppiter/ numen tamen eius ac mentem tot infusam esse mundo... Divinitatem vestram ubique versari, omnes terras omniaque maria plena esse vestri*; IV [8], 15, 6: *ubique vim vestrae divinitatis esse, ubi vultus vestri, ubi signa colerrentur*; 20, 5; VI [7], 9, 2: *summorum... rerum socium semper habuisses*; VII [6], 1, 4: *socia maiestas*; IX [12], 2, 3: *imperii... socii*; L'HUILLER 1992, p. 373–374; NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 58 (n. 16), 59 (n. 18), 141 (n. 73), 215, 295 (n. 7); LEADBETTER 1998, p. 213–228; de TRIZIO 2009, p. 73, 110–111; BUCCI 2015, p. 116. Pentru ideea generală de unitate a Imperiului în secolul al IV-lea în diverse surse, cf. INGLEBERT 2015, p. 9–25.

¹⁴⁷ ARCE 2001, p. 5–13.

¹⁴⁸ Eutr., IX, 13, 1: *Romanam dicionem ad fines pristinos varia bellorum felicitate revocavit* („Și datorită succesului felurit al războaielor sale, el /Aurelianus – n.n./ a readus stăpânirea romană la vechile ei hotare”); X, 14, 2: *finibus suis Romanum imperium restitutum* („/sub Iulianus – n.n./ Imperiul roman a fost restabilit în granițele sale de altădată”).

¹⁴⁹ SHA, *Hadr.*, XI, 2.

¹⁵⁰ II [10], 2, 6. Vezi, de asemenea, II [10], 7, 3–5 (Rin, Eufrat); 11, 7; 12, 2–3; 12, 6 (*Oceanus*); III [11], 6, 6 (Rin, Istru, Nil, Tigru, Eufrat, *Oceanus*) (NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 91, n. 47); IV [8], 2, 1 (Rin, Dunăre); 3, 2 (Tigru); 6, 1; 6, 4 (*Oceanus*); 8, 1 (Rin); 17, 4 (*Oceanus*); 18, 3 (*Oceanus*); V [9], 18, 1 (*Rheni cornua*); 18, 4 (Istru, Eufrat, Rin);

Tigris Euphrate et uterque qua <so>lem accipit ac reddit Oceanus et quidquid est inter ista terrarum et fluminum et litorum, spunea Mamertinus în 291 despre teritoriul asupra căruia, cu egală putere (*tam facili sunt aequanimitate communia*), își exercitau *potentia* diarhii Diocletianus și Maximianus¹⁵¹. Este exprimată aici o veche temă ideologică și istoriografică romană – fluviile circumscriu „geografia puterii imperiale”¹⁵², cum, de exemplu, o afirmau explicit *Res gestae divi Augusti*¹⁵³. În unități geografice mai largi, Imperiul cuprinde zonele tradiționale ale *oikumene*-i – Libya /Africa/, Europa și Asia, peste care, cum arăta Claudius Mamertinus în 362, domnea Iulianus (*Libyae Europae Asiaeque regnatur est*)¹⁵⁴. Este indubitabil că ambele viziuni reflectă fidel ceea ce Pierre-Louis Malosse numea „toposul encomiastic al extremităților imperiului și ale lumii”¹⁵⁵. Această geografie retorică accentuează ideea că, pentru oratorii gallo-romani, din punct de vedere teritorial, Imperiul e un spațiu relativ închis, deși nu exclude posibilitatea apariției unor circumstanțe favorabile expansiunii; în acest moment, însă, misiunea suveranilor e aceea de a consolida ceea ce Imperiul deja deține¹⁵⁶. Așa se desprinde dintr-un discurs din 297 al unui orator anonim: statul roman (*Romana res publica*), spunea el, este un *solidum imperium* („imperiu solid, stabil”, dar poate semnifica și „imperiu întreg, complet, desăvârșit”), care ține într-o singură îmbrățișare tot ceea ce altădată nu era roman; rămân, desigur, și alte teritorii ce pot fi cucerite dacă voința împăraților și rațiunea de stat o cer (*et ex aliis quidem partibus aliqua restant, quae, si voluntas vel ratio rem desiderent, possitis acquirere*), dar, momentan, nu mai există niciun motiv pentru a merge mai departe, doar dacă suveranii nu și-ar dori să caute chiar limitele Oceanului (*fines ipsius quaerantur Oceani*), ceea ce natura a interzis până acum; tot ce este demn de niște împărați neînvinși, conchide el, este deja deținut (*omnia, inquam, invictissimi principes, vestra sunt quae digna sunt vobis*)¹⁵⁷. Aceeași idee răzbate din *oratio* a unui alt anonim, pronunțată în 310 în fața lui Constantinus: tatăl său, Constantius, odată ce a eliberat

20, 3 (*Oceanus*); 21, 1 (*gemina Persidos flumina*; Nil); VI [7], 4, 2; 8, 3 (Rin); XI [3], 7, 1–3; 8, 4; 9, 1 (Istru; Dunăre). Aceleași frontiere delimitate de râurile menționate la LIB., Or. LIX; MALOSSE 2003, 40–41. În ceea ce privește frontiera sudică, nord-africană, nu există date mai detaliate. În panegiricul din 307 rostit cu prilejul căsătoriei dintre Constantinus și Fausta, referindu-se la campania din 297 a lui Maximianus împotriva *ferocissimos Mauritaniae populos* (vezi și AUR. VICT., *Caes.*, 39, 22: *Africam... nationes Quinquegentanae graviter quatiebent*; EUTR., IX, 22, 1: *Africam Quinquegentiani infestarent*), oratorul anonim arăta că acestea erau apărate de lanțuri muntoase și bariere naturale inaccesibile (*inaccessis montium iugis et naturali munitione fidentes*) (VI [7], 8, 6; BUCCI 2105, p. 110–111). Mai mult decât repere geografice, informațiile respective au o valoare metaforică, elogiind abilitatea împăratului de a depăși obstacole naturale insurmontabile, așa cum arăta în 291 și Mamertinus: *Tanta facilitate illa quae tunc aliis forent inaccessibleia superastis, atque inde Iulias hinc Cottias Alpes quasi relictas aestu arenas patentium litorum transcurristis* – III [11], 9, 3; BUCCI 2015, p. 110.

¹⁵¹ III [11], 6, 6; NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 91, n. 47.

¹⁵² PURCELL 2012, p. 373–387; CAMPBELL 2012.

¹⁵³ RG, 26, 2 și 4; ROMAN 1983, p. 261–268; VANOTTI 1987, p. 234–249.

¹⁵⁴ XI [3], 27, 2; NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 430, n. 165.

¹⁵⁵ MALOSSE 2006, p. 205–218.

¹⁵⁶ Aceeași idee în LIB., Or. LIX; MALOSSE 2003, p. 40–41.

¹⁵⁷ IV [8], 20, 2–3; 20, 5; NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 141, n. 74.

Britannia, nu a considerat demnă efectuarea altor cuceriri – nici pădurile și mlaștinile caledonilor și picților (*nec Caledonum aliorumque Pictorum silvas et paludes*), nici Irlanda vecină (*nec Hiberniam proximam*), nici foarte îndepărtata Thyle /Islanda?/ (*nec Thylen ultimam*), nici chiar legendarele insule ale fericitelor (*nec ipsas, si quae sunt, Fortunatorum insulas*)¹⁵⁸. Într-o viziune globalistă, pentru un orator incertus, în 312, și pentru Nazarius, în 321, Imperiul lui Constantinus era universul însuși - *mundus*¹⁵⁹, iar împăratul – *dominus omnium nationum*¹⁶⁰.

Această lume, această realitate geografică și politică e descrisă – desigur, conform convențiilor geografiei retorice, așadar, într-o *amplificatio rhetorica*, într-o tonalitate hiperbolizantă, asociind geografia și politica – de oratorul Eumenius în 298, în discursul prin care mulțumea suveranilor pentru refacerea așa-numitelor școli meniane (*scholae Maenianae*) din *Augustodunum*. El menționează harta expusă sub porticurile acestora (*in illis porticibus*), pe care – spunea – tinerii pot să vadă (*videat*) și să contemple în fiecare zi (*cotidie*) toate pământurile (*omnes terrae*), toate mările (*cuncta maria*), orașele, popoarele, neamurile (*urbium gentium nationum*) pe care neînvinșii principii le-au refăcut datorită pietății lor, sau pe care le-au învins cu bărbăția lor, sau pe care le fac să tremure de groază (*quidquid invictissimi principes... aut pietate restituunt aut virtute devincunt aut terrore devinciunt*); acolo, sunt reprezentate toate țările, cu numele lor, întinderea, distanța, toate fluviile pământului cu izvoarele și cu brațele lor de vărsare, toate golfurile țărmurilor prin care Oceanul strânge într-o îmbrățișare pământurile sau le inundă cu impetuozitate (*Siquidem illic... omnium cum nominibus suis locorum situs spatia intervalla descripta sunt, quidquid ubique fluminum oritur et conditur, quacumque se litorum sinus flectunt, qua vel ambitu cingit orbem vel impetu irrumpit Oceanus*); pe acea reprezentare, indicațiile privind regiunile din fiecare colț al pământului permit să se retraseze frumoasele fapte ale puternicilor împărați (*Ibi fortissimorum imperatorum pulcherrimae res gestae per diversa regionum argumenta recolantur*); se văd acolo fluviile gemene ale Persiei (*revisuntur gemina Persidos flumina*), câmpurile însetate ale Lybiei (*et Lybiae arva sitientia*), brațele încovoiate ale Rinului (*et convexa Rheni cornua*), țărmul Nilului cu multe guri (*et Nili ora multifida*); privind fiecare țară în parte, oricine își poate imagina cu mintea, fie Egiptul care, prin clemența ta, o, Dioclețiene Auguste, a depus furia pentru a fi în pace (*Aegyptum furore posito quiescentem*), sau pe tine, neînvinșule Maximian, care arunci fulgerul asupra hoardelor învinse ale maurilor (*aut te, Maximiane invicte, perculsa Maurorum agmina fulminantem*), sau Batavia și Britannia care, grație dreptei tale, o, stăpâne Constantius, își înalță capetele lor nenorocite din păduri și valuri (*aut sub dextera tua, domine Costanti, Bataviam Britanniamque squalidum caput silvis et fluctibus exserentem*), sau pe tine, Maximiane Caesar (Galerius), călcând în picioare arcurile și tolbele cu săgeți ale perșilor (*aut te, Maximiane Caesar, Persicos*

¹⁵⁸ VII [6], 7, 1–2; NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 227, n. 28; LASSANDRO & MICUNCO 2000, p. 228, n. 23–24.

¹⁵⁹ VIII [5], 10, 2 (a. 312); X [4], 12, 3 (a. 321). Pentru echivalența *Imperium* = *mundus*, vezi, de exemplu, *SHA, Pesc. Nig.*, VIII, 2: *imperium mundi*, *Prob.*, XX, 4. Împăratul ca *mundi princeps* în *SHA, Prob.*, XI, 2; *Car.*, XVIII, 4: *principes mundi*; de asemenea, *Claud.*, X, 3: *tu, qui nunc... mundum regis*; RÖSGER 1983.

¹⁶⁰ VIII [5], 14, 5.

arcus pharetrasque calcantem); acum, de fapt, acum, în sfârșit, conchidea el, e frumos să privești reprezentarea lumii, pentru că nu vedem nimic care să nu fie al nostru (*Nunc enim, nunc demum iuvat orbem spectate depictum, cum in illo nihil videmus alienum*)¹⁶¹. Pe această hartă, așadar, ce amintește de cea din *porticus Vipsania*, pe care, cum ne informează Plinius cel Bătrân, era reprezentat *orbis terrarum*¹⁶², avem „inventarul lumii”, pentru a utiliza titlul unei cărți a lui Claude Nicolet, al cărei pretext erau *Res gestae* augustane și harta lui Vipsanius Agrippa – deci, „un repertoriu geografic și un catalog de cuceriri și acțiuni militare pe uscat și pe mare”¹⁶³. Din acest punct de vedere, panegiristii se situează în prelungirea autenticei tradiții ideologice romane, întâlnită, de exemplu, în memoriile epigrafice ale lui Augustus – *Rerum gestarum divi Augusti, quibus orbem terrarum imperio populi Romani subiecit; Bella terra et mari... externa toto in orbe terrarum*¹⁶⁴.

IV. Semnificațiile frontierei în Panegyrici Latini

Discursurile oratorilor gallo-romani din secolele III-IV evidențiază semnificații multiple ale frontierei.

1. Legitimarea puterii imperiale universale. Indicarea expresă a limitelor spațiului imperial are menirea de a sublinia întinderea și legitimitatea puterii suverane. Dimensiunea universală a acesteia se reflectă cel mai bine în menționarea de către Mamertinus, în *genethliacus* din 291, a celor două Oceane (*uterque qua <so>lem accipit ac reddit Oceanus*)¹⁶⁵. Conform mitului lui Herakles, Oceanul se află la extremitatea lumii, pe care eroul a integrat-o civilizației curățind-o de monștri¹⁶⁶. La fel au procedat Maximianus și Constantius – ambii cu apelativul *Herculus*¹⁶⁷. Primul, după ce a repurtat victorii în întreaga lume (*toto quidem orbem victorem*), se pregătește să lupte până la fluviul Hebru și la Oceanul apusean (*a flumine Hiberno et conscio occidui solis Oceano*), unde a ajuns și Hercules¹⁶⁸, și până în insula Britannia, ale cărei hotare (*termini eiusdem insulae*)¹⁶⁹ se află dincolo de Ocean (*ultra Oceanum*)¹⁷⁰, la limita extremă a lumii (*ad intimum terrarum limen*)¹⁷¹. Ca și în cazul eroului, cel pe care principele urmează să-l înfrunte acolo este o adevărată nenorocire pentru Occident (*Occidentis plaga*)¹⁷², un

¹⁶¹ V [9], 20, 1–3; 21, 1–3; L'HUILLIER 1992, p. 284; NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 171–177, n. 76–86; GRAHAM 2006, p. 51–52; TRAINA 2015, p. 49–51.

¹⁶² PLIN., III, 17.

¹⁶³ NICOLET 1988; NICOLET 1990.

¹⁶⁴ RG, 3, 1. Cf. III [11], 19, 4: *itemque /scl. bona sidera et amical/ praeter victorias toto orbe terrarum partas etiam navalia trophaea promittunt*; IV [8], 17, 2–3.

¹⁶⁵ III [11], 6, 6; L'HUILLIER 1992, p. 374.

¹⁶⁶ AMIOTTI 1987, p. 13–20; DíEZ del CORRAL CORREDOIRA 2004, p. 35–56.

¹⁶⁷ Pentru acest titlu acordat lui Maximianus, cf. AUR. VICT., *Caes.*, 39, 18; 39, 21; 39, 25; 39, 30; 39, 48; 40, 5; 40, 21; EUTR., IX, 22, 1; 27; X, 2, 2; 3, 1–2; NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 44–51, 54 (n. 4); de TRIZIO 2009, p. 59; BUCCI 2015, p. 75.

¹⁶⁸ II [10], 2, 1; NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 55, n. 8; de TRIZIO 2009, p. 63. Pentru titlul lui Hercules în *Panegyrici*, cf. de TRIZIO 2005, p. 155–168.

¹⁶⁹ IV [8], 20, 4.

¹⁷⁰ IV [8], 20, 3.

¹⁷¹ VII [6], 7, 1; vezi și VI [6], 14, 3: *dum vicinos ortus repetit occasu* (LASSANDRO 2000a, p. 214, n. 38; BUCCI 2015, p. 143).

¹⁷² II [10], 2, 1.

*pirata*¹⁷³, autorul unui *nefarium*, *indignissimum latrocinium*¹⁷⁴, un alt monstru (*prodigium*)¹⁷⁵, dar mult mai oribil decât acel diform păstor cu trei capete (*non pastorem trino capite deformem sed prodigium multo taetrius opprimentem*) – așadar, mitologicul Gerion –, anume uzurpatorul Carausius (*Augustus* între toamna lui 286-începutul verii lui 293), căruia, însă, oratorul nu-i dă numele¹⁷⁶. Astfel, inserat în lumea divină ca descendent al lui Hercules (*Herculea gens*)¹⁷⁷, Maximianus, asemenea lui *Hercules paccator terrarum*¹⁷⁸, a lui *Hercules Victor*, care a eliberat lumea de necazuri de orice fel¹⁷⁹, luptă până la *Oceanus*¹⁸⁰, deci până la marginile lumii, urmărind restabilirea autorității legitime. Însă abia *Caesar Herculi* – așadar, Constantius –, al cărui *avus* e Hercules și al cărui *pater* e *Herculi* (Maximianus)¹⁸¹, a reușit să elibereze Oceanul de rele (*excluserit Oceanum*)¹⁸² și, o dată cu el, insula de la Ocean – Britannia (*Britanniae recuperatio; receptio Britanniae*)¹⁸³ –, să redea acesteia libertatea (*recepta libertas*)¹⁸⁴, s-o reintegreze în sfera civilizației (*ad humanos cultus*), s-o repună în lumina binefăcătoare a Romei (*ad conspectum Romanae lucis emersit*)¹⁸⁵; el e, prin urmare, *vindex et liberator*¹⁸⁶. Acest gen de înfruntare, ce are în centru personaje similare lui Hercules, având misiunea de a restabili pacea, legalitatea și legitimitatea, e un motiv ce revine constant în literatura antică¹⁸⁷.

Pe de altă parte, cum preciza anonimul ce făcea elogiul lui Constantinus la sfârșitul lui iulie 310 la *Augusta Treverorum*, din Britannia, aflată la capătul lumii (*ad intimum terrarum limen*)¹⁸⁸, asemenea altor ținuturi de la extremitățile pământului dătătoare de *nova deum nomina*, s-a arătat o nouă divinitate, menită să fie venerată de întregul univers (*universus orbis*)¹⁸⁹. Căci așa cum Mercurius, venit

¹⁷³ II [10], 12, 1; IV [8], 12, 1; NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 72, n. 42.

¹⁷⁴ IV [8], 12, 1.

¹⁷⁵ II [10], 2, 1; NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 55, n. 9; de TRIZIO 2009, p. 65.

¹⁷⁶ II [10], 2, 1; NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 55 (n. 9), 72 (n. 42); de TRIZIO 2009, p. 64–66.

¹⁷⁷ II [10], 1, 3; 7, 6; 10, 2; III [11], 3, 6; V [9], 8, 1; VII [6], 2, 5; NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 85, n. 18; vezi și *supra*.

¹⁷⁸ II [10], 11, 6; de TRIZIO 2009, p. 113.

¹⁷⁹ III [11], 3, 6–7: *terras omnes et nemora pacavit, urbes dominis crudelibus liberavit, etiam caelo dirarum alitum volucra tela detraxit, etiam terrores inferum abducto custode compescuit... multa faciant... similia Victoris*. Pentru Hercules ca *victor* (II [10], 1, 3; 13, 4) și Maximianus ca *invictus* (II [10], 1, 4), vezi și LASSANDRO 2006, p. 99–110; REES 2002, p. 42–44; de TRIZIO 2009, p. 60, 122; IGLESIAS GARCÍA 2013, p. 126–127, 132.

¹⁸⁰ II [10], 11, 7.

¹⁸¹ V [9], 8, 1.

¹⁸² VII [6], 5, 1.

¹⁸³ VII [6], 5, 3–4.

¹⁸⁴ VII [6], 6, 1.

¹⁸⁵ V [9], 18, 2–3; vezi și IV [8], 9, 5–6; 19, 2: *tandem liberi tandemque Romani, tandem vera imperii luce recreati* (NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 140, n. 71); VI [7], 4, 3.

¹⁸⁶ IV [8], 19, 1.

¹⁸⁷ MORETTI 1999, p. 237–252; de TRIZIO 2009, p. 58; BERNARD 2012, p. 73–94.

¹⁸⁸ VII [6], 7, 1.

¹⁸⁹ VII [6], 9, 4: *Di boni, quid hoc est quod semper ex aliquo supremo fine mundi nova deum nomina universo orbi colenda descendunt?*

de la Nil, și Liber, descins din India, au ajuns să se manifeste oamenilor ca zei¹⁹⁰, tot astfel *fortunata Britannia* a dat lumii, cu acordul divinităților celeste, un împărat cu o dublă origine divină – pe Constantin¹⁹¹, descendent din *divus Claudius*¹⁹² și din Constantius Pius, primit în rândurile zeilor (*receptus est consensu caelitum*)¹⁹³ pe malurile Oceanului – *genitor deorum*¹⁹⁴; venit în Gallia, la Apollo – *Apollo tuus*¹⁹⁵ –, recunoscându-se în acesta și devenind, astfel, un *praesentissimus deus*¹⁹⁶; el este destinat a avea, precum au prezis *vatum carmina divina* pentru Apollo, domnia întregii lumi (*totius mundi regna*)¹⁹⁷.

2. Frontierele delimitează două spațialități politice, ideologice și culturale opuse – ordinea romană civilizată, pacifică, și societățile barbare generatoare de conflicte. Panegiriștii dau glas filosofiei și ideologiei politice moștenite din literatura greco-latină precedentă: lumea e dihotomică, divizată în două entități definite prin valori divergente – civilizația și barbaria. Prima e alcătuită din comunități umane sedentare și agricole, e modelată tehnic (urbanistic), moral, juridic; în cuvintele oratorului Mamertinus, e un spațiu cu *amoena loca* și *nobiles urbes*¹⁹⁸. Cea de-a doua, e dominată de natură, e sălbatecă, fluidă, necentrată¹⁹⁹ – în termenii literaturii latine, un *locus immensus, ignotus, informis, deformis, horridus, adversus, barbarus, ferox*²⁰⁰. Ca și pentru alți autori târzii, și pentru oratorii gallo-romani, *limites, fines* despart două lumi opuse – *Imperium* și *barbaria*²⁰¹. Astfel, în interiorul spațiului delimitat de frontiere, se află un univers ordonat, un spațiu închis de-o manieră armonioasă – *orbis* (*orbis Romanus, noster orbis*)²⁰². Acesta este

¹⁹⁰ VII [6], 9, 4: *Sic Mercurius a Nilo, cuius fluminis origo nescitur, sic Liber a Indis prope consciis solis orientis deos se gentibus ostendere praesentes*; NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 232, n. 43; LASSANDRO & MICUNCO 2000, p. 232, n. 34–35.

¹⁹¹ VII [6], 4, 1; 7, 3; 9, 1; 9, 5: *Sacratoria sunt profecto Mediterraneis loca vicina caelo, et inde propius a dis mittitur imperator ubi terra finitur*.

¹⁹² VII [6], 2, 1–5; vezi și VIII [5], 2, 4: *divum Claudium parentem tuum*; NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 219–220 (n. 6), 268 (n. 11).

¹⁹³ VII [6], 7, 2; vezi și 4, 2: *in caelo deus*; VI [7], 3, 3: *divi... Constantii filium*; 14, 3: *dive Constanti, quem curru [et] paene conspicuo... Sol ipse in vecturus caelo excepit*; VIII [5], 4, 4: *divus pater tuus*; IX [12], 25, 3: *divus... Constantii*; BUCCI 2015, p. 78–79, 142–143.

¹⁹⁴ VII [6], 7, 2. Oceanul ca sursă a tuturor existențelor, cf. II. XIV, 201; 206; LASSANDRO & MICUNCO 2000, p. 229, n. 26; BUCCI 2015, p. 102.

¹⁹⁵ VII [6], 21, 4; MÜLLER-RETTING 1990; NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 248–250, n. 91–92.

¹⁹⁶ VII [6], 22, 1; 17, 4: *deus*.

¹⁹⁷ VII [6], 21, 5: *Vidisti teque in illius specie recognovisti, cui totius mundi regna deberi vatum carmina divina cecinerunt*; MÜLLER-RETTING 1990; NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 215, 250–251, n. 93.

¹⁹⁸ III [11], 4, 1.

¹⁹⁹ MUND-DOPCHIE 2004.

²⁰⁰ BORCA 2004.

²⁰¹ ELTON 1996, p. 126, n. 4; GUZMÁN ARMARIO 2003, p. 331–340.

²⁰² În panegiricile studiate, am identificat 23 de ocurențe ale termenului *orbis*, prin care panegiriștii desemnează statul roman; desigur, accepțiunea este una estetică, poetică: II [10], 2, 1 (*totius orbis*); 3, 3 (*totius orbis*); 9, 1 (*orbis*); 14, 4 (*totius orbis*); III [11], 2, 4 (*orbis*); 6, 3 (*orbis Romanus*); 13, 4 (*orbis*); IV [8], 3, 2 (*orbis*); 4, 3 (*orbis terrarum*); 10, 4 (*totius orbis terrarum*); 17, 3 (*orbis terrarum*); V [9], 17, 5 (*orbis*); 21, 3 (*orbis*); VI [7], 1, 3 (*totius orbis*); 14, 1 (*orbis*); VIII [5], 9, 3 (*totius orbis*); X [4], 3, 3 (*orbis terrarum*); 35, 1 (*orbis*); 35, 2 (*totius orbis*);

*Romanum imperium*²⁰³ – o comunitate umană, o lume civilizată²⁰⁴, lumea locuită (*quidquid homines colunt*)²⁰⁵, compusă din *nationes*²⁰⁶ guvernate și conduse după legi și norme (*mores, leges, mandata, instituta, iura*)²⁰⁷ care, împreună, formează *Romanus populus*²⁰⁸. Imperiul este, așadar, nu numai o realitate geografică, ci și una juridică (*Romana res publica*)²⁰⁹. El este organizat în *praefecturae*²¹⁰ și *provinciae*²¹¹ administrate de persoane deținând sarcini publice (*negotia publica, cura, honores*) și autoritate (*potestas*) (*imperii apparatus, praefecti, iudices, praesides, duces, magistratus* etc.)²¹², are orașe (*urbes, oppida, civitates*) ornate cu edificii publice (*publica tecta, loca publica, opera*) (*palatia, moenia, muri, templum consilii publici (= curia), templa, fora, basilicae, porticus, circus, tribunalia, deambulacra, gymnasia, aqua, caldaria, lavacra, scholae, sedes iustitiae, horrea, cella*) și private (*privatae aedes, domus*)²¹³, sate (*vici, pagi*), porturi (*portus*) cu flote (*classes*), terenuri agricole cultivate (*agri consiti*), turme bogate, mine (*metalla*), drumuri (*viae*)²¹⁴. Totodată, Imperiul este inseparabil de împărați²¹⁵, aparținând în întregime acestora (*cum universa teneatis*)²¹⁶, care-l guvernează²¹⁷, îl apără (*rem publicam vindicare*)²¹⁸ și-i poartă

36, 1 (*orbis*); IX [12], 3, 5 (*totius orbis*); 26, 5 (*orbis*); XI [2], 13, 3 (*orbis terrarum*); adaugă, XII [2], 14, 2 (*noster orbis*).

²⁰³ II [10], 1, 5; 7, 2; 9, 4; 10, 1; 11, 2; 13, 2; III [11], 6, 5; 12, 2; 13, 4; 14, 1; 16, 1–2; 22, 5; IV [8], 10, 4; 16, 3; 17, 3; 20, 2; V [9], 5, 1; VI [7], 14, 1; VII [6], 1, 2; 2, 2; 6, 2; 10, 5; 15, 5; VIII [5], 2, 1; 3, 1; IX [12], 1, 3; X [4], 30, 5; 31, 2; XI [2], 3, 1; 11, 1; 15, 2.

²⁰⁴ V [9], 18, 2: *ad humanos cultus*; aceeași idee la LIB., *Or.* LIX; MALOSSE 2003, p. 39–40.

²⁰⁵ II [10], 13, 2.

²⁰⁶ II [10], 4, 4; VIII [5], 15, 5.

²⁰⁷ II [10], 6, 4; IV [8], 21, 1; X [4], 38, 4; XI [3], 4, 3–7; 10, 3.

²⁰⁸ IV [8], 19, 2; VII [6], 1, 2; XI [3], 14, 5.

²⁰⁹ IV [8], 20, 2; VI [7], 13, 5.

²¹⁰ XI [3], 15, 5; 21, 5; 22, 2; 23, 3; 31, 5.

²¹¹ II [10], 7, 3; IV [8], 4, 3; 9, 1; 10, 1; 17, 4; VI [7], 12, 5; VII [6], 23, 2; VIII [5], 7, 7; XI [3], 1, 5; 7, 1; 9, 2 etc.; e.g.: Italia (IV [8], 10, 3; 18, 5), Britannia (III [11], 3, 3; IV [8], 7, 4; 9, 5; 11, 1; 15, 2; 17, 2; 18, 4; 18, 6–7; 20, 3; 21, 2; V [9], 18, 3; 21, 2; VI [7], 4, 2–3), Gallia (II [10], 5, 1; 6, 1; 7, 4; IV [8], 4, 2; 6, 1; 12, 1; VI [7], 8, 3; 12, 5; VII [6], 6, 2; IX [12], 21, 5; X [4], 38, 3; XI [3], 3, 1; 4, 3; 4, 5 etc.), Batavia (III [11], 3, 3; V [9], 21, 2), Germania (IV [8], 3, 3; IX [12], 21, 5), Raetia (II [10], 9, 1; III [11], 5, 4; 16, 1; IV [8], 3, 3; 10, 2), Noricum (IV [8], 10, 2), Pannonia (III [11], 4, 2; IV [8], 10, 2), Aegyptus (IV [8], 10, 2; V [9], 21, 2), Syria *opima et fertilis* (III [11], 4, 2; IV [8], 10, 2), Hispania (IV [8], 18, 5), Africa (IV [8], 18, 5; XI [3], 14, 5), Lybia (V [9], 21, 1), Mauretania (VI [7], 8, 6), Illyricum (XI [3], 6, 2; 9, 4), Macedonia (XI [3], 9, 4), Thracia (IV [8], 21, 1; 13, 3; 14, 1) etc.

²¹² II [10], 2, 1; 3, 3; VII [6], 23, 2; VIII [5], 2, 1; XI [3], 1, 4; 1, 5; 4, 2; 5, 2; 14, 4; 15, 1–2; 16, 1; 17, 1; 20, 5; 21, 1; 22, 2–3; 24, 5; 30, 4; NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 58–59 (n. 17), 394 (n. 8), 398 (n. 25); de TRIZIO 2009, p. 74–75.

²¹³ II [10], 3, 4; III [11], 11, 1; 11, 3; IV [8], 6, 1; 9, 1; 17, 1; 21, 2; V [9], VI [7], 6, 2; 11, 3; VII [6], 1, 5; 15, 6; 18, 1–7; 19; 21, 3; 21, 7; 22, 1–6; 23, 1–2; VIII [5], 1, 1; 1, 3; 2, 1; 4, 4; 8, 4; 13, 5–6; 14, 3; 15, 1–5; X [4], 17, 3; 38, 4; XI [3], 2, 3; 4, 3–4; 4, 6; 5, 2; 7, 3; 8, 4; 9, 2–4; 10, 1; 11, 1–2; 14, 1; 29, 4.

²¹⁴ III [11], 10, 5; 15, 2–4; IV [8], 6, 1–2; 7, 3; 11, 1; 13, 4; 15, 5; VII [6], 18, 3; 19, 1; 19, 4; VIII [5], 6, 4; 6, 7–8; 7, 2; 8, 1; X [4], 35, 4–5; XI [3], 10, 1 etc.

²¹⁵ VI [7], 2, 2.

²¹⁶ IV [8], 20, 5.

²¹⁷ II [10], 4, 2: *salutarem manum gubernaculis addidisti*; 14, 2: *institutio imperatoria*; III [11], 13, 4: *rei publicae administratione*; IV [8], 3, 3; 14, 1: *in administranda re publica*; 14, 2; VI

permanent de grijă (*cura*)²¹⁹, spre binele tuturor (*per omnium salute*)²²⁰; asupra lui își exercită puterea (*imperium*²²¹, *imperii potestas*²²², *principatus*²²³) și își revarsă binefacerile (*beneficia*, *munera*)²²⁴, în special *pax*²²⁵, *pietas* și *felicitas*, dar și alte *bona* și *divitiae*²²⁶. Căci, așa cum spunea un orator în 291, deși administrează un stat atât de mare (*vos tantae rei publicae administratione suscepta*), deși sunt solicitați pretutindeni de atâtea orașe (*tot urbes*), de atâtea castru (*tot castra*), de atâtea frontiere (*tot limites*), de atâtea fluvii, munți și țărmuri diseminate în Imperiul roman (*tot circumiecta Romano imperio flumina montes litora vocant*), principii au atâta forță în suflet și atâta succes, că lumea nu se teme deloc pentru siguranța sa (*nihilominus orbe securo*)²²⁷; nicio parte a pământului nu e privată de prezența maiestății voastre, chiar când sunteți departe (*neque enim pars ulla terrarum maiestatis vestrae praesentia caret, etiam cum ipsi abesse videamini*), conchidea el²²⁸. Aceeași convingere o avea în 297 și oratorul anonim al panegiricului rostit în cinstea lui Constantius Caesar: bunurile distribuite de puterea divină a împăraților (*numen vestri*)²²⁹, mai numeroase chiar decât cele ale zeilor, erau destinate întregii lumi (*vestra in orbem terrarum distributa prope plura sunt quam deorum*)²³⁰. Astfel, suveranii augmentează constant „civilizația” spațiului imperial: câmpurile devastate (*vasta*), necultivate (*inculta*), nedeștelenite (*squalentia*), sălbatică (*muta*) devin fertile (*fera*), cultivate (*culta*) și prospere (*florentia*), culturile se dublează, hambarele (*horrea*) se umplu, durata de viața crește, populația sporește, pădurile sunt transformate în terenuri de semănat, orașele (*civitates*) sunt înfrumusețate (*exornatae*) iar edificiile publice – refăcute, drumurile cu hârtoape (*viae confragosae*) sunt reparate, devenind practicabile (*faciles*), fluviile (*flumina*) ajung navigabile (*navigera*), comportamentele și viciile sunt disciplinate, respectiv pedepsite prin legi etc.²³¹. În aceste condiții, nu era firesc ca autorii acestor *encomia* să-și îngăduie

[7], 2, 5: *communis salutis gubernacula*; 12, 5: *imperare*; 11, 4; 12, 7; 14, 1; IX [12], 26, 5: *gubernaculis orbis*; X [4], 27, 2.

²¹⁸ VII [6], 10, 1.

²¹⁹ II [10], 3, 3–4; IV [8], 4, 1; 20, 5; VI [7], 2, 1; 9, 3; 11, 7; XI [3], 4, 5–6; 10, 1–3; de TRIZIO 2009, 71–73; BUCCI 2015, 70–71, 116–117, 129.

²²⁰ II [10], 3, 4.

²²¹ II [10], 1, 1; 1, 5; 3, 1; 3, 3; 14, 4; III [11], 2, 2; 3, 3–4; 6, 7; 7, 6; 16, 6; IV [8], 3, 3; 12, 2; 19, 2; VI [7], 1, 1; 1, 2; 2, 2; 3, 2; 5, 2–3; 7, 2: *summum imperium*; 7, 4; 7, 6; 9, 6; 10, 1; 11, 1; 11, 4; 12, 2; 12, 4; 13, 5; 14, 1; 14, 3–4; VII [6], 2, 3; 2, 5: *honor imperii*; 3, 1; 4, 1; 7, 3; 8, 5–6; 10, 1; 13, 1; 15, 4; 16, 1; VIII [5], 13, 1; IX [12], 2, 3; 24, 4; X [4], 2, 2; 2, 6; 16, 4; 16, 6; XI [3], 13, 1: *imperium universae rei publicae*; 13, 3; 14, 4; 32, 3.

²²² II [10], 10, 1; III [11], 6, 3: *summa potestas*; 13, 3; V [9], 15, 3: *imperandi potestas*; VI [7], 14, 5: *par imperii potestate*; VII [6], 15, 1: *potestas... imperii*; X [4], 8, 2; XI [3], 17, 3

²²³ X [4], 16, 4; XI [3], 13, 3: *iustus principatus*.

²²⁴ VI [7], 1, 2; VII [6], 22, 5; VIII [5], 9, 2; 10, 3; 11, 1; 11, 3; X [4], 35, 1; XI [3], 9, 1 etc.; BUCCI 2015, p. 63.

²²⁵ II [10], 14, 4; X [4], 35, 3–4; XI [3], 7, 1.

²²⁶ II [10], 11, 7; III [11], 13, 1; 18, 1–5; 19, 2; IV [8], 20, 1; III [5], 14, 1–3; VII [6], 22, 1; X [4], 35, 1; XI [3], 4, 1–7; 8, 4; 9, 1–4; 10, 2; 11, 1 etc.; de TRIZIO 2009, p. 114.

²²⁷ III [11], 13, 4.

²²⁸ III [11], 13, 5.

²²⁹ IV [8], 4, 2.

²³⁰ IV [8], 4, 3.

²³¹ III [11], 15, 4; VIII [5], 6–7; X [4], 35, 4–5; 38, 4; XI [3], 9, 1–4; 10, 1–2.

a gândi în termeni ce nu li se păreau utopici? Ei se considerau martorii vârstei de aur saturniene renăscute (*aurea illa saecula*), ai unui timp al fericirii, ai unui stat renăscut (*renascens res publica*), căruia i s-a redat o nouă înflorire²³². Epigrafe contemporane exaltă, de asemenea, *felicissimum/ beatissimum/ fortunatissimum saeculum*²³³ și *beatitudo orbis Romani*²³⁴.

Dincolo de *limites*, se găsesc neamuri ostile (*hostes*²³⁵): peste Eufrat și *ultra Tigrim* – parții (perșii)²³⁶ și, în vecinătate, *palmyrenii*²³⁷ și *sarracenii*²³⁸; *ultra Oceanum*, în apropierea Britanniei²³⁹, *trans Rhenum*²⁴⁰ și pe malul stâng (*ad laevam*) al Dunării²⁴¹ – *barbarae nationes/ gentes*²⁴², *populi*²⁴³ ce se identifică doar prin nume (*Bructeri, Chamavi, Cherusci, Lanciones, Alamanni, Tubantes*) ce răsună a război (*bellicum strepunt nomina*) și suscită teroarea (*adhibet horror*), cum spunea Nazarius în panegiricul rostit în 321 în cinstea lui Constantin²⁴⁴. Ele afluesc în dezordine, într-un număr incomensurabil (*innumerae gentes*²⁴⁵), într-un spațiu indefinit (*terrae hostium*²⁴⁶, *barbaricum solum*²⁴⁷), cu regiuni, fluvii și munți cu nume necunoscute

²³² 289: II [10], 13, 1: *Felix igitur talibus, Roma, principibus...; felix, inquam, et multo nunc felicior quam sub Remo et Romulo tuis; tuque potissimum... has provincias tuas frequenter inlustres, et profundissima licet pace florentes adventu numinis tui reddas feliciores* (de TRIZIO 2009, p. 120–121); 14, 4 (de TRIZIO 2009, p. 166–167); 291: III [11], 1, 3; 16, 1: *imperii vestri felicitas*; 18, 5: *felicitatem istam, optimi imperatores, pietate meruistis!*; 297: IV [8], 3, 1: *aurea illa saecula, quae non diu quondam Saturno rege viguerunt, nunc aeternis auspiciis Iovis et Herculis renascuntur*; 298: V [9], 18, 1: *felicitas saeculi*; 307: VI [7], 1, 3; 10, 1 (BUCCI 2015, p. 64, 119); 312: VIII [5], 13, 1: *Nobis ergo praecipue te principem di immortales creaverunt, quibus singulis haec est nata felicitas, ex quo tu imperare coepisti*; 321: X [4], 2, 2: *salutaris imperii*; 2, 6: *felix cursus imperii*; 38, 1; 38, 5: *Hic denique status rem est, ut obtinendae potius felicitatis votum geramus qua, augendae cupiditatem* (LAUDANI 2014, p. 79–80, 84, 444); 362: XI [3], 15, 1: *Cis pauculos dies in novum ac florentem statum re publica restituta*; SEAGER 1984, p. 152; HEIM 2003, p. 280–285.

²³³ HD002297 (a. 283–284), HD027122 (a. 286–305), HD045316 (a. 290–294), HD026977 (a. 324–326), HD000378 (a. 337–378), HD021485 (a. 361–363) etc.; UMBERTO 2014, p. 102–103.

²³⁴ HD047240 (a. 305–306), HD051001 (a. 305–306); CASELLA 2016, p. 137–138.

²³⁵ II [10], 8, 2; X [4], 3, 5; 7, 1; XI [3], 4, 7; 5, 2 etc.

²³⁶ II [10], 7, 5; III [11], 9, 2; IV [8], 3, 3: *Partho quippe ultra Tigrim redacto*; 10, 2: *tunc se nimium et Parthus extulerat*; 10, 4; V [9], 21, 1–2. Pentru confuzia Parthi – Persae în izvoarele din secolul al IV-lea, cf. CHAUVOT 2016, p. 157–166.

²³⁷ IV [8], 10, 2.

²³⁸ III [11], 5, 4; vezi și AMM., XIV, 8, 5: *Orientis vero limes in longum protentus et rectum ab Euphratis fluminis ripis ad usque supercilia porrigitur Nili laeva Saracenis conterminans gentibus...*

²³⁹ IV [8], 20, 3–4.

²⁴⁰ VII [6], 8, 4.

²⁴¹ XI [3], 7, 2.

²⁴² II [10], 5, 1; IV [8], 20, 4; VI [6], 8, 4; VII [6], 6, 2; X [4], 17, 2; 18, 5; de TRIZIO 2009, p. 83; LAUDANI 2014, p. 230, 240; BUCCI 2015, p. 109.

²⁴³ X [4], 18, 5.

²⁴⁴ X [4], 18, 1: *Quid memorem Bructeros, quid Chamavos, quid Cheruscos Lancioneas Alamannos Tubantes? Bellicum strepunt nomina, et immanitas barbariae in ipsis vocabulis adhibet horrorem*; NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 363, n. 79–80; LAUDANI 2014, p. 233–236.

²⁴⁵ X [4], 18, 6; LAUDANI 2014, p. 242.

²⁴⁶ III [11], 16, 2.

(*inaudita regionum fluviorum montium nomina*)²⁴⁸, întins până departe (*ab ultimis barbariae litoribus*)²⁴⁹, lipsit aproape complet de semne de civilizație – *vici* (sate), *domus* (case), *terrae* (pământuri cultivate) (?)²⁵⁰ –, imposibil de conturat mai precis chiar și atunci când apar denumiri precum *Alamannia*²⁵¹, *Germania*²⁵², *Sarmatia*²⁵³, *Francia*²⁵⁴ sau aluzii la existența unor structuri teritoriale de tip *regna*²⁵⁵; de aici, reunite (*congregata, coactae*) uneori în alianțe temporare (*conspiraciones*)²⁵⁶, năvălesc în Imperiu răspândind oroarea, cruzimea, brutalitatea, sălbăcia (*immanitas*)²⁵⁷ și aducând provinciile în ruină²⁵⁸.

Gratiarum actio de consulatu suo rostită la 1 ianuarie 362 la Constantinopolis de Claudius Mamertinus descrie, chiar dacă pe un ton triumfalist, encomiastic, tabloul cel mai edificator al dihotomiei dintre spațiul roman și cel aflat dincolo – unul al civilizației, al orașelor, al ordinii sociale și morale, celălalt al barbariei, al instabilității generate de mulțimea nesfârșită de *barbarae nationes*²⁵⁹. Descriind călătoria lui Iulianus de-a lungul cursului Istrului (*longissimo cursu Histrum; per proximi fluminis*), oratorul preciza că pe malul drept al aceluia celebru fluviu (*cum dexteriolem incliti fluminis ripam*), adică **în Imperiu**, împăratul era întâmpinat de oameni de ambele sexe (*utriusque sexus*), din toate ordinele sociale (*omnium ordinum*), înarmați sau nu (*armatorum atque inermium*); aici, se găseau orașe (*urbes; Romana oppida*) cărora *princeps noster* le distribuia, nu grâu (aluzie la eroul grec Triptolemos), ci *immunitates, privilegia, pecunia, bona spes, libertas, divitiae*. În schimb, pe malul stâng (*ad laevam*), pe cealaltă latură a fluviului (*ex parte altera*), **pe teritoriul barbar** (*in barbaricum solum*), se puteau vedea neamuri barbare care plângeau și se rugau în genunchi (*despiceretur... in miserabiles preces genu nixa barbaria*); multora, împăratul le acorda iertarea și pacea (*innumerabilibus barbaris data venia et munus pacis indultum*), însă printre altele semăna teroarea războiului, deruta, fuga, frica (*terrorem bellicum trepidationes fugas formidines obserentem*)²⁶⁰. „Aucune réalisme dans ce passage”, scria un comentator²⁶¹. E, desigur, adevărat, dar, dincolo de nota retorică, autorii panegiricelor, ca mulți dintre contemporanii lor, erau perfect conștienți că dincolo de *Danubius/Hister* – ca și de Rin sau alte mari cursuri de apă – se află un spațiu străin, barbar (*barbaricum solum; ager*

²⁴⁷ XI [3], 8, 4.

²⁴⁸ XI [3], 6, 2.

²⁴⁹ VII [6], 6, 2.

²⁵⁰ VII [6], 12, 3 (*vici*); IX [12], 22, 6 (*domus, terrae*).

²⁵¹ IV [8], 2, 1; 10, 4; XI [3], 4, 5; 6, 2; 13, 3.

²⁵² II [10], 7, 2; 9, 1–2; III [11], 16, 3; VI [7], 8, 5; XI [3], 4, 3.

²⁵³ III [11], 5, 4; 16, 1; IV [8], 10, 4.

²⁵⁴ VII [6], 6, 2; 10, 2.

²⁵⁵ X [4], 18, 5: *tot regna* (LAUDANI 2014, p. 240); XI [3], 6, 2: *ultima regna*.

²⁵⁶ X [4], 18, 5–6; NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 364, n. 81; LAUDANI 2014, p. 240–242.

²⁵⁷ II [10], 7, 3; III [11], 17, 4; VII [6], 2, 2; 6, 4; X [4], 18, 1; LASSANDRO 1980, p. 197; de TRIZIO 2009, p. 96–97; LAUDANI 2014, p. 234–235.

²⁵⁸ II [10], 5, 1; III [11], 7, 2 etc.

²⁵⁹ LASSANDRO 1986, p. 153–159; LASSANDRO 1998, p. 175–188; L'HUILLIER 1992, p. 288.

²⁶⁰ XI [3], 7, 1–3; 8, 3–4.

²⁶¹ L'HUILLIER 1992, p. 289.

barbaricus), iar dincoace – unul roman (*Romanum solum*), fluviile respective constituind hotarele (*limites, fines, confines, margines*) dintre romani și barbari²⁶². Faptul că la mijlocul secolului al IV-lea fluviul Dunărea era recunoscut ca o graniță ce despărțea iremediabil Imperiul de lumea barbară o dovedește încheierea tratatului din 369 (după unii, în 370) dintre Valens și Athanaricus pe fluviu, așa cum ne informează Themistios și Ammianus²⁶³.

3. Frontierele sunt zone de confruntare, dar și de integrare²⁶⁴. Imperiul, arătau Libanios, autorul anonim al scrierii *De rebus bellicis* și Orosius, e încercuit din toate părțile de dușmani nenumărați și neprietenoși (*circumlatrantes*)²⁶⁵, care

²⁶² E.g.: Expos., LVII: *Quae /Pannonia regio/ adiacet trans flumen Danuuim, gens barbarorum Sarmatum est*; AUR. VICT., Caes., 13, 3: *Quippe primus aut solus etiam /scl. Traianus/, uires Romanas trans Istrum propagauit domitis in prouinciarum Dacorum pileatis hirsutisque nationibus*; 29, 4: *Decii, barbaros trans Danubium persectantes, Abryti fraude cecidere*; 39, 43: *Et interea caesi Marcomanni, Carporumque natio translata omnis in nostrum solum*; EUTR., VII, 9, 1: *Germanorum ingentes copias cecidit, ipsos quoque trans Albim fluuium summouit, qui in Barbarico longe ultra Rhenum est*; VIII, 2, 2: *Daciam Decibalo victo subegit, provincia trans Danubium facta in his agris, quos nunc Taifali et Victohali et Tervingi habent*; IX, 4, 1: *uterque in barbarico interfecti sunt*; 25, 2: *Varia deinceps et simul et viritim bella gesserunt, Carpis et Basternis subactis, Sarmatis victis, quarum nationum ingentes captiuorum copias in Romanis finibus locaverunt*; X, 14, 2: *Multa postea per eundem Iulianum egregia aduersum barbaros gesta sunt summotique ultra Rhenum Germani et finibus suis Romanum imperium restitutum*; FEST., 8, 1: *Marcomanni et Quadi de locis Valeriae quae sunt inter Danubium et Drauum, pulsi sunt et limes inter Romanos et barbaros ad Augusta Vindelicorum per Noricum, Pannonias ac Moesiam est constitutus*; 8, 2: *Daciam trans Danubium in solo barbariae prouinciam fecit*; 20, 4: *et inter Romanos ac Persas Euphraten medium esse uoluit*; 28, 3: *aduersa Tigridis ripa*; SYMM., Or. II, 4: *ipsa ripa barbariae*; II, 23: *solum barbarum*; AMM., XVII, 1, 11: *in Alamannorum solo*; 8, 3: *in Romano solo*; XVIII, 6, 20: *in solo Romano*; XIX, 11, 4: *sub pellibusque exercitu diffuso per Histri fluminis margines barbaros observabat...*; XX, 8, 13: *cis Rhenum barbarorum progeniem*; XXII, 7, 7; XXIII, 5, 2: *cum in ipsis barbarorum confiniis interiores limites ordinaret*; XXIV, 1, 10: *in solo Romano*; 2, 5: *trans Rhenum in monte Piri, qui barbaricus locus est*; XXVIII, 2, 1: *ultra flumen... subradens barbaros fines* (vezi și DRIJVERS 2011, p. 25–26); SHA, Alex. Sev., XLV, 2: *ad fines barbaricos veniretur*; Maxim., X, 2: *in barbarico*; XII, 1: *Ingressus igitur Germaniam Transrenanum per triginta milia barbarici soli vicos <incendit>...*; XIII, 2: *Romanum solum*; Gall., XIII, 6: *Inter haec Scythae per Euxinum navigantes Histrum ingressi multa gravia in solo Romano fecerunt*; Trig. tyr., V, 4: *in solo barbarico*; V, 6: *possidendi Romanum solum Germanis daretur facultas*; 7: *in Romano solo*; XXVI, 6: *Romani nominis solum*; Claud., VI, 2: *Denique Scytharum diversi populi, Peuci, Grutungi Austrogoti, Tervingi, Visi, Gipedes, Celtae etiam et Eruli, praedae cupiditate in Romanum solum venerunt atque illic pleraque vastarunt*; VII, 3: *«Trecenta viginti milia barbarorum in Romanum solum armati venerunt...»*; Aur., XXI, 10: *ager barbaricus*; Prob., XIII, 8: *Contra urbes Romanas castra in solo barbarico posuit...*; XVIII, 1: *centum milia Basternarum in solo Romano constituit*; Origo Constantini, VI, 34: *Mox Gothorum fortissimas et copiosissimas gentes in ipso barbarici soli sinu hoc est in Sarmatarum regione deleuit*; 35: *ripam Gothicam Dalmatius tuebatur*; PS.-AUR. VICT., Epit. de Caes., XXIX, 3: *in solo barbarico*; OROS., VII, 21, 3: *in medio barbarorum sinu interfectus est*; 27, 29: *in ipso barbarici soli sinu*; 32, 9: *in Romanum solum*; 41, 8 etc.; vezi și PASCHOUD 2002, p. 111–112.

²⁶³ THEM., Or. 10, 132C–D; AMM., XXVII, 5, 9.

²⁶⁴ Vezi și LASSANDRO 1986, p. 153–159; LASSANDRO 2000b, p. 36–38.

²⁶⁵ LIB., Or. LIX, 135; *De rebus bellicis*, VI, 1: *In primis sciendum est quod imperium Romanum circumlatrantium ubique nationum perstringat insania et omne latus limitum tecta naturalibus locis appetat dolosa barbaries*; OROS., VII, 22, 6; 33, 8: *cum inaestimabilem multitudinem hostium*; 41, 8: *diuersisque innumeris... populis*. Vezi și SHA, Tr. tyr., III, 6: *Gallia*

penetreză, uneori, *in omnes Romanorum fines*²⁶⁶, încât nici chiar obstacolele naturale nu se dovedesc eficiente în fața asalturilor acestora²⁶⁷. Prin urmare, *limes*-ul e o constantă „zonă de operații”²⁶⁸. Și panegiriștii afirmă că frontierele romane sunt constant asaltate de *hostes*, dar intervenția îndreptățită a împăraților (*bellum necessarium*)²⁶⁹ constituie punctul de plecare al victoriei imperiale – „la marque spécifique de la domination”²⁷⁰. Căci, așa cum arăta autorul anonim al unui discurs rostit în 307 în cinstea lui Maximianus și Constantinus cu prilejul căsătoriei acestuia din urmă cu Fausta, de pe *limites*, Imperiul ține sub control neamurile barbare (*per limites qua Romanum barbaris gentibus instat imperium*)²⁷¹. Prin urmare, *per limites*²⁷², pe Istru (*per totum Histri litem*), pe întregul curs al Eufratului (*per omnem qua tendit Euphratem*), pe malurile Rinului (*ripae Rheni*), pe țărmurile Oceanului (*litus Oceani*)²⁷³, pe Tigru²⁷⁴, în teritoriile dușmane (*in propriis sedibus*)²⁷⁵, dincolo de Rin (*ultra Rhenum*²⁷⁶, *trans Rhenum*²⁷⁷), în Germania²⁷⁸ și Alamannia²⁷⁹, sau de Dunăre, în Sarmatia²⁸⁰, au loc *expeditiones*, unele cu rol preventiv, soldate întotdeauna cu victorii și cu supunerea adversarilor armelor și stindardelor romane (*Romanis armis signisque cesserunt*)²⁸¹. De asemenea, *extra terminos imperii*, printre *barbarae nationes*, suveranii practică o subtilă politică de învrăjbire, contribuind la autodistrugerea acestora²⁸²: «*Barbari ad arma, sed invicem dimicaturi! Vicerunt barbari, sed consanguineos suos!*», perora Mamertinus în 291²⁸³. Cu asemenea metode sau altele (impunerea de regi clientelari²⁸⁴, capturarea sau

ab omnibus circumfluentibus barbaris validissime vindicavit. Pentru dușmanii Imperiului în secolele III-IV, vezi ELTON 2013, p. 674–675.

²⁶⁶ OROS., VII, 22, 6.

²⁶⁷ *De rebus bellicis*, VI, 3: *Sunt quae paludibus fluminibusque defensae nec inueniri facile queunt, et tamen quietem pacis lacerant inopinatis incursibus*; JANNIARD 2001, p. 352–353.

²⁶⁸ SHA, Marc. Aur., XXII, 12: *Filio Commodo accersito ad litem...; expresia dintre ghilimele aparține lui David Popescu.*

²⁶⁹ IV [8], 13, 1.

²⁷⁰ L'HUILLER 1992, p. 290.

²⁷¹ VI [7], 14, 1.

²⁷² IX [12], 14, 6.

²⁷³ II [10], 2, 6.

²⁷⁴ IV [8], 3, 3.

²⁷⁵ II [10], 8, 2.

²⁷⁶ II [10], 7, 7.

²⁷⁷ VI [7], 8, 4.

²⁷⁸ II [10], 7, 2; 9, 1–2 (de TRIZIO 2009, p. 103–105); VI [7], 8, 5.

²⁷⁹ IV [8], 2, 1; 10, 4.

²⁸⁰ III [11], 5, 4; 7, 1; 16, 1; IV [8], 10, 4.

²⁸¹ IV [8], 11, 4. E.g.: II [10], 5, 1–4; 7, 1–7; III [11], 5, 1–5; 7, 1–7; 16, 1; IV [8], 1, 4; 2, 1; 3, 2–3; 5, 1–2; 10, 4; V [9], 18, 5; VI [7], 4, 2; VII [6], 12, 1–3; IX [12], 4, 6; 14, 6; X [4], 3, 3; 6, 2; 17, 1–2; 18, 1–6 etc.; L'HUILLER 1992, p. 221–222; de TRIZIO 2009, p. 82–88; LAUDANI 2014, p. 97; BUCCI 2015, p. 108–109.

²⁸² III [11], 16–18.

²⁸³ III [11], 18, 3.

²⁸⁴ II [10], 10, 3: *cum tam multi reges, imperator, vestri clientes sint, cum per te regnum receperit Gennoboudes, a te vero munus acceperit*; de TRIZIO 2009, p. 107–108.

uciderea conducătorilor²⁸⁵, luarea de ostatici și captivi²⁸⁶, crearea unor zone de siguranță²⁸⁷, construirea de poduri pentru supraveghere și control²⁸⁸, transferul în Imperiu²⁸⁹), se câștigă prietenia (*amicitia*), supunerea (*obsequium*), loialitatea (*pietas*) și pacea (*pax, otium*) dușmanilor²⁹⁰. Toate acestea întăresc convingerea nu numai că statul și-a recuperat provinciile devastate (*tot provinciae restitutae*)²⁹¹, dar și că frontierele sale s-au extins (<tot> *prolati limites*)²⁹².

Pe de altă parte, însă, spațiul din proximitatea frontierelor este și un spațiu al conviețuirii și integrării. În 307, rememorând succesele militare ale lui Constantius I, oratorul anonim arăta că acesta a potolit cu victoria multe neamuri barbare (*plurimas ille barbaras nationes victoriis domuit*) și le-a pacificat cu bunăvoință (*venia mitigavit*)²⁹³. În ultima parte a frazei, panegiristul a dat glas unui alt tip de comportament – mai pragmatic, mai suplu – pe care, începând cu domnia lui Marcus Aurelius, mai ales, l-au avut romanii față de barbari – cel ghidat de *venia*, cum spunea oratorul nostru (dar conceptul apare și în alte orații, alături de *clementia*²⁹⁴), sau, cum scria la începutul secolului al V-lea poetul Rutilius Namatianus, de *victrix clementia*²⁹⁵, respectiv o politică de acceptare care permitea unor contingente de populații limitrofe să se instaleze pe solul imperial. Deși, în ultimă instanță, e o probă de slăbiciune, această nouă strategie, destinată a furniza Imperiului mână de lucru agricolă și noi recruți, e amintită și de surse din veacul al IV-lea (Ammianus Marcellinus, Themistios, *Historia Augusta*, Claudius Claudianus, Rutilius Namatianus ș.a.)²⁹⁶. Și în *Panegyrici Latini* sunt

²⁸⁵ IV [8], 2, 1; VII [6], 10, 2; 10, 5; 11, 5; 11, 6: *compendium est devincendorum hostium duces sustulisse*; 12, 1 (NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 233, n. 45); X [4], 16, 5–6 (NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 361, n. 73; LAUDANI 2014, p. 221–224); XI [3], 6, 2.

²⁸⁶ VII [6], 13, 5; IX [12], 23, 3.

²⁸⁷ VII [6], 11, 4: *Iam ne procul quidem Rhenum audetis accollere*.

²⁸⁸ VII [6], 13, 1: *Insuper etiam Agrippinensi ponte faciundo reliquiis adflictae gentis insultas*.

²⁸⁹ IV [8], 21, 1; VI [7], 8, 7; VII [6], 5, 3; VIII [5], 4, 4; L'HUILLIER 1992, p. 281, 283; NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 141–142 (n. 75), 271 (n. 25).

²⁹⁰ II [10], 10, 4–7; IV [8], 20, 3 (*quies; armis domitum; pietas*); VI [7], 8, 5 (*amicitia*); 13, 5 (*obsequium; pax*); IX [12], 23, 2 (*imperator noster amicorum regum admittat obsequia*); X [4], 35, 3–4 (*otium; pax*); 38, 3–4 (*amicitia; omnia foris placida*); XI [3], 7, 1; 7, 3 (*pax*); L'HUILLIER 1992, p. 280.

²⁹¹ IV [8], 1, 4; 3, 3; 17, 2; 20, 4 etc.

²⁹² IV [8], 1, 4; vezi și II [10], 7, 7: *quidquid ultra Rhenum prospicio, Romanum est* (de TRIZIO 2009, p. 101); 9, 1: *Romanum limitem victoria protulit*; III [11], 5, 4: *transeo limitem Raetiae repentina hostium clade promotum*; 16, 3; IV [8], 3, 3: *porrectis usque ad Danubii caput Germaniae Raetiaeque limitibus... qui Romanae potentiae terminos virtute protulerant*; IX [12], 21, 5: *post annuam expeditionem statim bellum auspicatus a Tiberi ad Rhenum, immo... a Tusco Albulā ad Germanicum Albam prolaturus imperium*.

²⁹³ VI [7], 4, 4.

²⁹⁴ VII [6], 5, 3 (*clementia*); 10, 1 (*clementia*); 10, 4 (*Cautior licet sit qui devinctos habet venia perduelles*); 11, 3 (*venia*); XI [3], 7, 3 (*venia*); HEIM 1992, p. 283; TRIZIO 2009, p. 93; BUCCI 2015, p. 86.

²⁹⁵ RUT. NAMAT., *De reditu suo*, I, 69: *Mitigat armatas victrix clementia vires*; HEIM 1992, p. 284, n. 25.

²⁹⁶ Vezi, de exemplu, SHA, *Claud.*, IX, 4–5: *inpletae barbaris servis Scythicisque cultoribus Romanae provinciae. Factus limitis barbari colonus e Gotho. Nec ulla fuit regio, quae Gothum*

numeroase referințe în acest sens. *Nationes* colonizate de Constantius I în *desertis Galliae regionibus*, spunea unul dintre oratori în 310, s-au dovedit utile Imperiului roman (*Romani imperii... iuvarent*), deoarece cultivă pământurile în timp de pace (*pacem... cultu*) și furnizează soldați în timp de război (*et arma dilectu*)²⁹⁷. În provinciile de frontieră, devastate și depopulate chiar de ei, arăta un altul în 297, barbarii – cândva, niște vagabonzi (*vagi*), niște prădători (*praedatores*) – repopulează și cultivă ca țărani (*cultores barbari*) sau coloni (*incolae*) pământurile abandonate (*loca deserta, arva iacentia*) ale proprietarilor gallo-romani, care reînverzesc sub plugurile lor, reconstruiesc vechile case și restaurează clădirile publice și templele (*extrucone veterum domum et refectione operum publicorum et templorum*) în calitate de meșteșugari (*artifices*) – în sfârșit, se supun disciplinei militare și servesc ca soldați (*obsequiis teritur et tergo coercentur et servire se militiae nomine gratulatur*)²⁹⁸; astfel, barbarii, îmblânziți prin arme (*armis domiti*), apoi înfrânți prin bunătate (*pietate devincti*)²⁹⁹, sunt supuși legilor romane (*in leges... excoluit*)³⁰⁰. *Orationes* din care am extras fragmentele tocmai citate se fac ecoul a ceea ce unii specialiști au numit „[le] modele culturale de l'hégémonie romaine”³⁰¹, al stereotipului aservirii pașnice (*pacificum iugum*, cum scria Rutilius Namatianus³⁰²), prin „civilizare”³⁰³, aculturație sau romanizare³⁰⁴, pe care Tacitus îl formulase cu genialitate în *Vita Agricola*: referindu-se la binefacerile materiale sau spirituale pe care socrul său le oferea britannilor, istoricul conchidea: *Idque*

servum triumphali quodam servitio non haberet („provinciile romane au fost înțesate cu sclavi barbari și cultivatori sciți. Goții prinși în război au devenit coloni la granița romană. Nu exista regiune care să nu aibă sclavi goți luați în triumf”) (traducere C. Drăgulescu). Despre această politică vezi DALY 1972, p. 351–379; HEIM 1992, p. 282–289; RAIMONDI 2000, p. 633–683; DANVOYE 2007, p. 132–149; SÁNCHEZ MEDINA 2010, p. 291–305; CASTELLO 2010, p. 189–205.

²⁹⁷ VII [6], 6, 2; 12, 3; NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 235, n. 55.

²⁹⁸ IV [8], 1, 4; 8, 4; 9, 1–5; 21, 1–2; HEIM 1992, p. 284, 285; L'HUILLIER 1992, p. 281–283; NIXON, RODGERS & MYNORS 1994, p. 142–144, n. 76–78.

²⁹⁹ IV [8], 20, 3; HEIM 1992, p. 284.

³⁰⁰ IV [8], 21, 1; HEIM 1992, p. 284; L'HUILLIER 1992, p. 281–282.

³⁰¹ L'HUILLIER 1992, p. 283.

³⁰² RUT. NAMAT., *De reditu suo*, I, 80.

³⁰³ E.g.: VII [6], 5, 3: *nec contentus vicisse ipsas in Romanas transtulit nationes, ut non solum arma sed etiam feritatem ponere cogerentur*; L'HUILLIER 1992, p. 283; LIB., *Or.* LIX, 93: „înțelepciunea împăratului” (τὴν δὲ βασιλέως... σοφίαν) Constantius II i-a transformat pe goți, din perfizi, în credincioși (ὅς ἀντι μὲν ἀπίστων πιστοὺς κατέστρεψεν), din indisciplinați, în disciplinați (ἀντι δὲ ἀτάκτων εὐπειθεῖς), din versatili, în consecvenți (ἀντι δὲ παλιμβόλων βεβαίους), din dușmani, în aliați (ἀντι δὲ πολωμίον συμμάχους); 131–132: împăratul Constant i-a făcut pe franci să renunțe la dragostea insatiabilă pentru război în favoarea dorinței de pace (ὅς τὸν ἀκόρεστον ἐκείνοις τὼν πολεμικῶν ἔπωτα πρὸς εἰρήνης ἐπιθυμίαν ἔτρεψε κατ' ἄλλο μὲν οὐδέν), să abandoneze comportamentul specific animalelor sălbatice pentru unul demn de ființele umane (τὴν θηριώδη λύσσαν ἐκβαλόντες λογισμοὺς ἀνθρωπίνους ἡσπάσαντο), să onoreze tratatele de pace în locul dorinței de a cuceri (τὴν πλεονεξίαν ἀφέντες τὴν τῶν ὅπλων φυλακὴν ἐπίμνησαν); atitudine generală a lui Libanios este una antibarbară – cf. MALOSSE 2002, p. 171–172; MALOSSE 2009, p. 84–89.

³⁰⁴ JANNIARD 2006, p. 133–149; GRAHAM 2006, p. 120–121; CELESTE BERARDI 2007, p. 17–37; ZICHE 2011, p. 204–207; ELLIS 2011, p. 245–247; MALASPINA 2011, p. 473–512; MATHISEN 2013, p. 191–217; CHAUVOT 2016, p. 197–325; BILETA 2016, p. 22–42.

apud imperitos humanitas vocabatur, cum pars servitutis esset („Nepricepuți, numeau civilizație ceea ce alcătuia o parte a subjugării lor”)³⁰⁵. În context, contrar opiniei formulate de Alain Chauvot, înclinăm să interpretăm în această cheie – a evoluției spre romanitate a unei zone frontaliere de contact – expresiile *Rheni semibarbarae ripae* din *Oratio* I (a. 368) a lui Symmachus și din *Epistula* III (a. 375) a lui Hieronymus și *barbarus Syriae limes* din *Epistula* XVI (a. 376) a aceluiași scriitor bisericesc³⁰⁶.

Prin urmare, referințele despre frontierele Imperiului roman din *Panegyrici Latini* oferă elemente importante de ideologie și propagandă imperială și, totodată, date necesare pentru reconstrucția istorică; se confirmă, astfel, observația că ele se plasează la interferența dintre istorie și retorică, dintre „registru informativ și cel convențional al stereotipiei”³⁰⁷.

BIBLIOGRAFIE

Ediții de izvoare (altele decât Panegyrici Latini)

AMMIANO MARCELLINO, *Le storie*, a cura di A. Selem, Torino, 1965.

ANNEO FLORO, *Storia di Roma. La prima e la seconda età*, introduzione, testo e commento a cura di C. Facchini Tosi, Bologna, 1998.

SEXTUS AURELIUS VICTOR, *Liber de Caesaribus. Carte despre împărați, editio bilinguis*, traducere de M. Paraschiv, ediție îngrijită, studiu introductiv, note și comentarii, apendice și indice de N. Zugravu, Iași, 2006.

PSEUDO-AURELIUS VICTOR, *Epitome de Caesaribus. Epitomă despre împărați, editio bilinguis*, traducere și considerații lingvistice de M. Paraschiv, ediție îngrijită, abrevieri, studiu introductiv, note și comentarii, indice de N. Zugravu, Iași, 2012.

The Works of Ausonius, Edited with Introduction and Commentary by R. P. H. Green, Oxford, 1991.

CLAUDIAN, I-II, with an English Translation by M. Platnauer, Cambridge (Massachusetts) – London (England), reprinted 1990, 1998.

CLAUDII CLAUDIANI *Carmina Minora*, introduzione, traduzione e commento a cura di M. Lisa Ricci, presentazione di L. Piacente, Bari, 2001.

De rebus bellicis (<http://digiliblt.lett.unipmn.it/opera.php>).

Die Romrede des Aelius Aristides, 2, herausgegeben, übersetzt und mit Erläuterungen versehen von R. Klein, Darmstadt, 1983.

FLAVIUS EUTROPIUS, *Breviar de la întemeierea Romei*, ediție critică bilingvă, text paralel latin-român, studiu introductiv, traducere, note explicative și comentarii de Gh. I. Șerban, Brăila, 1997.

Expositio totius mundi et gentium, introduction, texte critique, traduction, notes et commentaire par J. Rougé, Paris, 1966.

³⁰⁵ TAC., *Agr.*, XXI, 1–3.

³⁰⁶ SYMM., *Or.* I, 14; HIER., *Ep.* III, 5; *Ep.* XVI, 2. Pentru învățatul francez, „*semibarbarus* exprime... le plus souvent une impossibilité d'évolution vers la romanité et la civilisation... Le terme n'exprime donc une frontière-passage de la barbarie vers la romanité, mais rend plutôt compte du sentiment d'une frontière-barrière, et même d'une chute possible vers la pleine barbarie” – CHAUVOT 2016, p. 41–57 (*Remarques sur l'emploi de semibarbarus*).

³⁰⁷ L'HUILLIER 1992.

FESTUS, *Breviarium rerum gestarum populi Romani. Scurtă istorie a poporului roman, editio bilinguis*, traducere de M. Alexianu și R. Curcă, ediție îngrijită, studiu introductiv, note și comentarii, indice de N. Zugravu, Iași, 2003.

SAINT JÉROME, *Correspondance, I, Lettres I-XXII*, texte établi et traduit par J. Labourt, troisième tirage, Paris, 2002.

Histoire Auguste. Les empereurs romains des IIe et IIIe siècles, édition bilingue latin-français, traduction du latin par A. Chastagnol, Paris, 1994.

Histoire Auguste, V/2, Vies de Probus, Firmus, Saturnin, Proculus et Bonose, Carus, Numérianus et Carin, texte établi, traduit et commenté par F. Paschoud, second tirage, Paris, 2002.

Istoria augustă, studiu introductiv: V. Iliescu, partea I traducere și note: D. Popescu, partea a II-a traducere și note: C. Drăgulescu, București, 1971.

HOMER, *Iliada*, tradusă în hexametri, cu o postfață, bibliografie și indici de D. Slușanschi și ilustrată de M. Coșulețu, București, 2012.

LACTANTIUS, *De mortibus persecutorum. Despre moartea persecutorilor*, traducere, studiu introductiv, note și comentarii de C. T. Arieșan, Timișoara, 2000.

LIBANIOS, *Discours, IV, Discours IX*, texte établi et traduit par P.-M. Malosse, Paris, 2003.

Origo Constantini. Anonymus Valesianus, 1, Text und Kommentar von I. König, Trier, 1987.

PRUDENCE, III, *Psychomache. Contre Symmaque*, IV, *Le livre des couronnes (Peristephanon liber). Dittochaeron. Épilogue*, texte établi et traduit par M. Lavarenne, deuxième tirage revu et corrigé, Paris, 1963.

Res gestae divi Augusti. Faptele divinului Augustus. Πράξεις Σεβαστοῦ Θεοῦ, ediție trilingvă, traducere și glosar latin-grec de M. Alexianu și R. Curcă, ediție îngrijită, studiu introductiv, note și comentarii, apendice și indice de N. Zugravu, Iași, 2004.

RUTILIUS NAMATIUS, *De reditu suo*, in: *Poeți latini postclasici. Sec. III-VI e.n.*, prefată, text latin selectat, traducere, note și comentarii: T. Diaconescu, Iași, 2000.

OROSE, *Histoires (Contre les païens)*, III, *Livre VII. Index*, texte établi et traduit par M.-P. Arnaud-Lindet, deuxième tirage, Paris, 2003.

SENECA, *Naturales quaestiones. Științele naturii în primul veac*, traducere de T. Dinu, V. E. Dumitru, Ș. Ferchedău, L. Cuță, postfață și note de I. Costa, indice și tabelă generală de materii de T. Dinu, Iași, 1999.

SYMMAQUE, *Discours*, texte établi, traduit et commenté par J.-P. Callu, Paris, 2009.

PUBLIO CORNELIO TACITO, *Annali*, a cura di L. Storoni Mazzolani, *Storie, La Germania, Vita di Agricola*, a cura di G. D. Mazzocato, in: *Storici latini*, edizioni integrali con testo latino a fronte, Roma, 2011, p. 1658-2779.

PUBLIUS CORNELIUS TACITUS, *Biografia lui Agricola. Începuturi ale istoriei Marii Britanii*, studiu introductiv, traducere și note de E. Cizek, București, 2003.

TEMISTIO, *Discorsi*, a cura di Riccardo Maisano, Torino, 1995.

Theodosiani libri XVI cum constitutionibus Sirmondianis, edidit adsumpto apparatu K. T. Mommsen, I, Berlin, 1905.

PUBLIO FLAVIO VEGETIO RENATO, *L'arte della guerra romana*, prefazione di C. Petrocelli, introduzione, traduzione e note di M. Formisano, testo latino a fronte, Milano, 2003.

P. VERGILIUS MARO, *Aeneis*, recensuit atque apparatu critico instruxit G. B. Conte, Berlin, 2009.

ZOSIME, *Histoire nouvelle, I, Livres I-II*, texte établi et traduit F. Paschoud, nouvelle édition, Paris, 2000.

Bibliografie secundară

ABBATEPAOLO 2012 – M. Abbatepaolo, *Panegyrici Latini e laudationes rinascimentali: un esempio di continuità letteraria*, C&C 7/2 (2012), p. 337–351.

AMIOTTI 1987 – G. Amiotti, *Le Colonne d'Ercole e i limiti dell'ecumene*, in: M. Sordi (ed.), *Il confine nel mondo classico*, Milano, 2013, p. 13–20.

ARCE 2001 – J. Arce, *Frontier of the Late Roman Empire: Perceptions and Realities*, in: W. Pohl, I. Wood & H. Reimitz (eds.), *The Transformation of Frontiers. From Late Antiquity to Carolingians*, Leiden, 2001, p. 5–13.

BALBAO SALGADO 1995-1996 – A. Balbao Salgado, *Más allá de las columnas de Hércules: el discurso espacial en la Ora Maritima de Avieno*, SHHA 13-14 (1995-1996), p. 195–204.

BALBO 2017a – A. Balbo, *Roman oratory and power under the Flavians: some case studies from Pliny the Younger*, in: F. Bessone & M. Fucecchi (eds.), *The Literary Genres in the Flavian Age. Canons, Transformations, Reception*, Berlin/Boston, 2017, p. 83–99.

BALBO 2017b – A. Balbo, *Some Thoughts on the Image of Rome in Late Antique Authors: Ausonius, Symmachus, the Panegyrists*, Horizons 8/1 (2017), p. 27–45.

BARBERO 2016 – A. Barbero, *Costantino il vincitore*, Roma, 2016.

BĂJENARU 2010 – C. Băjenaru, *Minor Fortifications in the Balkan-Danubian Area from Diocletian to Justinian*, Cluj-Napoca, 2010.

BERNARD 2012 – G. Bernard, *Monstres et héros des confins occidentaux de l'oikumène*, in: F. Prados, I. García, G. Bernard (eds.), *Confines: el extremo del mundo durante la Antigüedad*, San Vicente del Raspeig (Alicante), 2012, p. 73–94.

BÉRANGER 1970 – J. Béranger, *L'expression de la divinité dans les Panégyriques Latins*, MH 27/4 (1970), p. 241–254.

BIANCHI 2016 – E. A. Bianchi, *I Bagaudi alla presa di Autun (270 AD). Vecchie questioni, nuove conferme*, C&C 11 (2016), p. 9–41.

BILETA 2016 – V. Bileta, *The last legions: The "barbarization" of military identity in the Last Roman West*, Tabula 14 (2016), p. 22–42.

BLOCKLEY 2012 – R. Blockley, *The Panegyric of Claudius Mamertinus on the Emperor Julian*, in: R. Rees (ed.), *Latin Panegyric*, Oxford/New York, 2012, p. 349–359.

BOCCI 2011-2012 – S. Bocci, *La frontiera danubiana in Ammiano Marcellino*, GeogrAnt 20-21 (2011-2012), p. 105–166.

BORCA 2004 – F. Borca, *Confrontarsi con l'Altro. I Romani e la Germania*, Milano, 2004.

BORGOGNONI 2010 – R. Borgognoni, *Parlare alle istituzioni, parlare delle istituzioni: retorica, verità e persuasione nell'Oriente tardoantico*, in: G. Bonamente & R. Lizzi Testa (eds.), *Istituzioni, carismi ed esercizio del potere (IV-VI secolo d.C.)*, Bari, 2010, p. 77–90.

BÖRM 2015 – H. Börm, *Born to Be Emperor. The Principle of Succession and the Roman Monarchy*, in: J. Wienand (ed.), *Contested Monarchy. Integrating the Roman Empire in the Fourth Century*, Oxford/New York, 2015, p. 239–264.

BUCCI 2010 – T. Bucci, *Massimino da imperator invictus a perfidus hostis*, InvLuc 32 (2010), p. 35–42.

BUCCI 2012 – T. Bucci, *Formule di 'modestia' negli exordia dei Panegyrici Latini*, C&C 7/1 (2012), p. 43–56.

BUCCI 2015 – Anonimo, *Il panegirico del 307 per Massimiano e Costantino*, a cura di T. Bucci, Bari, 2015.

CAMPBELL 2012 – B. Campbell, *Rivers and the Power of Ancient Rome*, Chapel Hill, 2012.

CAÑIZAR PALACIOS 2009 – J. L. Cañizar Palacios, *Algunas consideraciones sobre la ambigüitas religiosa en el s. IV d. C. los discursos de Claudio Mamertino y Pacato*, Klio 91/1 (2009), p. 443–457.

CAÑIZAR PALACIOS 2013 – J. L. Cañizar Palacios, *Tortura y castigo en los panegíricos latinos*, in: *Atti dell'Accademia Romanistica Costantiniana. XIX Convegno Internazionale*

(*Organizzare Sorvegliare Ponire. Il controllo dei corpi e delle menti nel diritto della Tarda Antiquità*, Spello-Perugia 25-27 giugno 2009). In memoria di Franca de Marini Avonzo, Perugia, 2013, p. 203–227.

CANIZAR PALACIOS 2017 – J. L. Cañizar Palacios, *Reflexiones sobre la percepción e idea de la frontera en la Hispania del s. V. d. C.*, SHHA 35 (2017), p. 53–74.

CARRIÉ 1995 – J.-M. Carrié, 1993: *ouverture des frontières de l'Empire romain?*, in: A. Rousselle (ed.), *Frontières terrestres, frontières célestes dans l'Antiquité*, Paris, 1995, p. 31–53.

CASELLA 2017 – M. Casella, *Galerio. Il tetarca infine tollerante*, Roma, 2017.

CASEY 2005 – P. J. Casey, *Carausius and Allectus. The British Usurpers*, with translations of the texts by R. S. O. Tomlin, London, 2005 (Print Edition).

CASTELLO 2010 – M. G. Castello, *La crisi dell'Impero e la frantumazione dell'illusione di rinascita. La Gratiarum Actio di Decimio Magno Ausonio*, *Historia* 59/2 (2010), p. 189–205.

CELESTE BERARDI 2007 – C. Celeste Berardi, *Barbari exsecrati gladios suos ad aratra conversi sunt* (Oros., adv. pag. 7, 41, 7). *Il tema della pacificazione dei barbari tra IV e V sec. d.C.*, *Auctores Nostri* 5 (2007), p. 17–37.

CHASTAGNOL 1994 – A. Chastagnol, *Aspects de l'Antiquité tardive*, Roma, 1994.

CHAUVOT 2016 – A. Chauvot, *Les «barbares» des Romains. Représentations et confrontations*, Metz, 2016.

COLLINS, SYMONDS & WEBER, 2015 – R. Collins, M. Symonds & M. Weber (eds.), *Roman Military Architecture on the Frontiers. Armies and their Architecture in Late Antiquity*, Oxford and Philadelphia, 2015.

DALY 1972 – L. J. Daly, *The Mandarins and the Barbarians: The Response of Themistius to the Gothic Challenge*, *Historia* 21/2 (1972), p. 351–379.

DANVOYE 2007 – S. Danvoye, *Contacts pacifiques et violents entre les Barbares et les Romains dans les panégyriques de Claudien*, *Latomus* 66/1 (2007), p. 132–149.

DESIDERI & FONTANELLA 2013 – P. Desideri & F. Fontanella (ed.), *Elio Aristide e la legittimazione greca dell'impero di Roma*, Bologna, 2013.

DÍEZ del CORRAL CORREDOIRA 2004 – P. Díez del Corral Corredoira, *El mar en el fin del mundo: Océano en la musicaria de Gallaecia*, *Gallaecia* 23 (2004), p. 35–56.

DIETZ 1993 – K. Dietz, *Cohortes, ripae, pedaturae. Zur Entwicklung der Grenzlegionen in der Spätantike*, in: K. Dietz, D. Hennig & H. Kaletsch (eds.), *Spätantike und frühes Christentum. Adolf Lippold zum 65. Geburtstag gewidmet*, Würzburg, 1993, p. 279–329.

DONCIU 2012 – R. Donciu, *L'empereur Maxence*, Bari, 2012.

DRIJVERS 2011 – J. W. Drijvers, *The Limits of the Empire in the Res Gestae of Ammianus Marcellinus*, in: O. Hekster & T. Kaizer (eds.), *Frontiers in the Roman World. Proceedings of the Ninth Workshop of the International Network Impact of Empire* (Durham, 16–19 April 2009), Leiden, 2011, p. 13–29.

ELLIS 2011 – L. Ellis, *Elusive Places: A Chorological Approach to Identity and Territory in Scythia Minor (Second-Seventh Centuries)*, in: R. W. Mathisen & D. Shanzer (eds.), *Romans, Barbarians, and the Transformation of the Roman World*, Ashgate, 2011, p. 241–251.

ELTON 1996 – H. Elton, *Defining Romans, Barbarians, and the Roman Frontier*, in: R. W. Mathisen, H. S. Sivan (eds.), *Shifting frontiers in Late Antiquity*, Ashgate, 1996, p. 126–135.

ELTON 2013 – H. Elton, *Imperial Campaigns between Diocletian and Honorius, A.D. 284–423: The Rhine Frontier and the Western Provinces*, in: A. Sarantis, N. Christie, *War and Warfare in Late Antiquity. Current Perspectives*, London/Boston, 2013, p. 657–668.

ENENKEL 2000 – K. Enenkel, *Panegyrische Geschichtsmythologisierung und Propaganda: Zur Interpretation des Panegyricus Latinus VI*, *Hermes* 128 (2000), p. 91–126.

FONYAINE 1983 – J. Fontaine, *De l'universalisme antique aux particularismes médiévaux: la conscience du temps et de l'espace dans l'Antiquité tardive*, in: *Popoli e paesi nella cultura altomedievale*, 23–29 aprile 1981, I, Spoleto, 1983, p. 13–45.

FORNI 1987 – G. Forni, *Limes: nozioni e nomenclature*, in: M. Sordi (ed.), *Il confine nel mondo classico*, Milano, 1987, p. 282–294.

GALLETIER 1949, 1952, 1955 – É. Galletier, *Panegyriques Latins*, texte établi et traduit par É. Galletier, Paris, I, 1949; II, 1952, III, 1955.

GARBARINO 2005 – G. Garbarino, *Viaggi in capo al mondo da Catulli a Seneca*, in: A. Gargano, M. Squillante (eds.), *Il viaggio nella letteratura occidentale tra mito e simbolo*, Napoli, 2005, p. 23–44.

GARCÍA RUIZ 2006 – Claudio Mamertino, *Panegírico (Gratiarum actio) al Emperador Juliano*, introducción, edición y comentario M. P. García Ruiz, Pamplona, 2006.

GARCÍA RUIZ 2008a – M. P. García Ruiz, *La evolución de la imagen política del emperador Juliano a través de los discursos consulares*. Mamertino, “Pan.” III (11) y Libanio, “Or.” XII, *Minerva* 21 (2008), p. 137–153.

GARCÍA RUIZ 2008b – M. P. García Ruiz, *Una lectura de la gratiarum actio de Claudio Mamertino a la luz de los primeros escritos de Juliano*, *Emerita* LXXVI/2 (2008), p. 231–252.

GARCÍA RUIZ 2013 – M. P. García Ruiz, *Rethinking the political role of Pliny's Panegyricus in the Panegyrici Latini*, *Arethusa* 46 (2013), p. 195–216.

GIULIESE 2005 – C. Giuliese, *Costantino stratega nei Panegirici del 313 e del 321*, *InvLuc* 27 (2005), p. 169–175.

GIULIESE 2007 – C. Giuliese, *La prosopopea di Roma nei Panegyrici del 313 e del 321*, *C&C* 2 (2007), p. 97–105.

GLAD 2017 – D. Glad, *Le Danube à l'époque romaine tardive et protobyzantine (284–614/5). Limes ou espace d'échanges?*, in: N. Baron, S. Boissellier, F. Clément, F. Sabaté (eds.), *Ériger et borner diocèses et principautés au Moyen Âge. Limites et frontières*, II, Presses Universitaires du Septentrion, 2017, p. 131–143.

GRAHAM 2006 – M. W. Graham, *News and Frontier Consiousness in Late Roman Empire*, Ann Arbor, 2006.

GRÜNEWALD 1990 – T. Grünwald, *Constantinus Maximus Augustus. Herrschaftspropaganda in der zeitgenössischen Überlieferung*, Stuttgart, 1990.

GUZMÁN ARMARIO 2003 – F. J. Guzmán Armario, *El «relevo de la barbarie». La evolución histórica de un fecundo aequitipo clásico*, *Veleia* 20 (2003), p. 331–340.

GUZMÁN ARMARIO 2010 – F. J. Guzmán Armario, *Teoría y praxis del poder imperial en el siglo IV: lo que nos enseñan los panegíricos*, in: G. Bravo, R. González Salinero (eds.), *Toga y daga. Teoría y praxis de la política en Roma. Actas del VII Coloquio de la Asociación Interdisciplinar de Estudios Romanos*, Madrid, 2010, p. 265–274.

GUZMÁN ARMARIO 2012 – F. J. Guzmán Armario, *La frontera del Danubio durante el Imperio Romano: ¿Barrera o espacio para el intercambio cultural?*, in: F. Prados, I. García, G. Bernard (eds.), *Confines: el extremo del mundo durante la Antigüedad*, San Vicente del Raspeig (Alicante), 2012, p. 385–396.

HARDIE 1986 – P. R. Hardie, *Virgil's Aeneid: Cosmos and Imperium*, Oxford, 1986.

HARTMANN 2008 – U. Hartmann, *Quellen*, in: K.-P. Johne (ed.), *Die Zeit der Soldaten-Kaiser. Krise und Transformation des Römischen Reiches im 3. Jahrhundert n.Chr. (235–284)*, 1, Berlin, 2008, p. 39–40.

HEIM 1992 – F. Heim, *Clémence ou extermination: le pouvoir impérial et les barbares au IVe siècle*, *Ktema* 18 (1992), p. 281–295.

HEIM 2003 – F. Heim, *Du bonheur de vivre sur les bords du Rhin au IVe siècle*, in: J.-Y. Guillaumin & S. Ratti (eds.), *Autour de Lactance. Hommage à Pierre Monat*, Besançon, 2003, p. 275–285.

HIDALGO de la VEGA 2003 – M. J. Hidalgo de la Vega, *Algunas reflexiones sobre los límites del oikumene en el Imperio Romano*, *Gerión* 23/1 (2003), p. 271–285.

HOSTEIN 2012 – A. Hostein, *La Cité et l'Empereur. Les Éduens dans l'Empire romain d'après les Panegyriques Latins*, Paris, 2012.

HOSTEIN 2016 – A. Hostein, *Le Panégyrique latin VII (6) ou l'éloge de la pietas de Constantin*, in: L. Guichard, A. Gutsfeld & F. Richard (eds.), *Constantin et la Gaule. Autour de la vision de Grand*, Nancy-Paris, 2016, p. 35–48.

HOWARD-JOHNSTON 2013 – J. Howard-Johnston, *Military Infrastructure in the Roman Provinces North and South of the Armenian Taurus in Late Antiquity*, in: A. Sarantis, N. Christie (eds.), *War and Warfare in Late Antiquity. Current Perspectives*, London/Boston, 2013, p. 853–891.

IGLESIAS GARCÍA 2013 – S. Iglesias García, *El epíteto invictus durante los siglos III d.C. y IV d.C. en el ámbito imperial*, *Antesteria* 2 (2013), p. 121–141.

INGLEBERT 2015 – H. Inglebert, *Les discours de l'unité romaine au quatrième siècle*, in: R. Dijkstra, S. van Poppel, D. Slootjes (eds.), *East and West in Roman Empire of the Fourth Century. An End to Unity?*, Leiden/Boston, 2015, p. 9–25 (E-Book Open Access).

ISAAC 1988 – B. Isaac, *The Meaning of the terms Limes and Limitanei*, *JRS* 78 (1988), p. 125–147.

ISAAC 1990 – B. Isaac, *The Limits of Empire. The Roman Army in the West*, revised edition, Oxford, 1990 (reprinted 1999, 2000).

JANNIARD 2001 – S. Janniard, *L'armée romaine tardive dans quelques travaux récents. 2e partie: stratégies et techniques militaires*, *AnTard* 9 (2001), p. 351–361.

JANNIARD 2006 – S. Janniard, *Armée et «acculturation» dans l'Orient romain tardif. L'exemple des confins syro-mésopotamiens (V^e-VIe s. ap. J.-C.)*, *MEFRA* 118/1 (2006), p. 133–149.

KALAFIKIS 2014 – G. Kalafikis, *Ammianus Marcellinus on the Military Strategy of the Emperor Valentinianus (364-375 AD): General Principles and Implementation*, *Byzantiaka* 31 (2014), p. 26–30.

KASPRZYK 2016 – M. Kasprzyk, *Les mesures de Constantin en faveur de la cité des Éduens (Pan. Lat. VIII (5)): réponse à une crise locale ou mesure politique?*, in: L. Guichard, A. Gutsfeld & F. Richard (eds.), *Constantin et la Gaule. Autour de la vision de Grand*, Nancy/Paris, 2016, p. 199–216.

KELLY 2015 – C. Kelly, *Pliny and Pacatus. Past and Present in Imperial Panegyric*, in: J. Wienand (ed.), *Contested Monarchy. Integrating the Roman Empire in the Fourth Century*, Oxford/New York, 2015, p. 215–238.

LA BUA 2009 – G. La Bua, *Laus deorum e strutture inniche nei Panegirici latini di età imperiale*, *Rhetorica* 27/2 (2009), p. 142–158 (DOI: 10.1525/rh.2009.27.2.142).

LAGIOIA 2004 – A. Lagioia, *L'«epifania» di Giuliano in Illiria e il Palladio (Paneg. 11,6,4)*, *InvLuc* 26 (2004), p. 123–137.

LASSANDRO 1986 – D. Lassandro, *L'integrazione romanobarbarica nei Panegyrici Latini*, in: M. Sordi (ed.), *L'Europa nel mondo antico*, Milano, 1986, p. 153–159.

LASSANDRO 1987 – D. Lassandro, *Il limes renano nei Panegyrici Latini*, in M. Sordi (ed.), *Il confine nel mondo classico*, Milano, 1987, p. 295–300.

LASSANDRO 1992 – *XII Panegyrici Latini*, recognovit D. Lassandro, Torino, 1992.

LASSANDRO 1993 – D. Lassandro, *Oriente e Occidente nei Panegyrici Latini*, in: F. Conca, I. Gualandri, G. Lozza (eds.), *Politica, cultura e religione nell'Impero Romano (secoli IV-VI) tra Oriente e Occidente. Atti del Secondo Convegno dell'Associazione di Studi Tardoantichi*, Napoli, 1993, p. 219–225.

LASSANDRO 1998 – D. Lassandro, *La riva sinistra del Danubio e la Gratiarum actio di Claudio Mamertino all'imperatore Giuliano (362 d.C.)*, *SAA* 5 (1998), p. 175–188.

LASSANDRO 2000a – D. Lassandro, *Sacratissimus Imperator. L'immagine del princeps nell'oratoria tardoantica*, Bari, 2000.

LASSANDRO 2000b – D. Lassandro, *Introduzione*, in: D. Lassandro, G. Micunco G. (eds.), *Panegyrici Latini*, Torino, 2000, p. 9–38.

LASSANDRO 2001 – D. Lassandro, *Reno e Danubio nei Panegyrici Latini*, *SAA* 8 (2001), p. 205–209.

LASSANDRO 2006 – D. Lassandro, *L'imperator invictus in alcuni testi tardoantichi*, C&C 1 (2006), p. 99–110.

LASSANDRO 2013 – D. Lassandro, *Bella movere docent, melius qui rura moverent (Sigeberto): rivolte contadine di età tardoantica e tradizione medievale*, C&C 8/1 (2013), p. 175–185.

LASSANDRO 2015 – D. Lassandro, *La legittimazione religiosa dell'auctoritas imperiale di Costantino nei panegirici*, C&C 10 (2015), p. 213–224.

LASSANDRO & MICUNCO 2000 – *Panegirici Latini*, a cura di D. Lassandro & G. Micunco, Torino, 2000.

LAUDANI 2014 – Nazario, *Panegirico in onore di Costantino*, a cura di C. Laudani, Bari, 2014.

LEADBETTER 1998 – B. Leadbetter, *Patrimonium indivisum?*, Chiron 28 (1998), p. 213–228.

LEE 1993 – A. D. Lee, *Information and Frontiers. Roman Foreign Relations in Late Antiquity*, Cambridge, 1993.

LEE 2007 – A. D. Lee, *War in Late Antiquity. A Social History*, Blackwell Publishing, 2007.

L'HUILLIER 1992 – M.-C. L'Huillier, *L'Empire des mots: orateurs gaulois et empereurs romains, 3e et 4e siècles*, Besançon, 1993.

LIPPOLD 2012 – A. Lippold, *The Ideal of the Ruler and Attachment to Tradition in Pacatus' Panegyric*, in: R. Rees (ed.), *Latin Panegyric*, Oxford/New York, 2012, p. 360–386.

LONG 2009 – J. Long, *How to Read a Halo: Three (or More) Versions of Constantine's Vision*, in: A. Cain & N. Lenski (eds.), *The Power of Religion in Late Antiquity*, Ashgate, 2009, p. 227–235.

LOPETEGUI 2015 – G. Lopetegui, *Retórica e imagen imperial en la obra de los epitomadores y panegyristas del siglo IV*, Veleia 36 (2015), p. 63–82.

LORENZI & NAVARRA 2016 – C. Lorenzi & M. Navarra (ed.), *Atti dell'Accademia Romanistica Costantiniana, XXI. Frontiere della romanità nel mondo antico. Appartenenza, contiguità, alterità, trasformazione e prassi*, Perugia, 2016.

MacCORMACK 1981 – S. G. MacCORMACK, *Art and Ceremony in Late Antiquity*, Berkeley/Los Angeles/London, 1981.

MacCORMACK 2012 – S. MacCORMACK, *Imagery in Panegyrics*, in: R. Rees (ed.), *Latin Panegyric*, Oxford/New York, 2012, p. 240–250.

MALASPINA 2011 – E. Malaspina, *Incontri di popoli e prove di convivenza (III/V secolo)*, C&C 6/2 (2011), p. 473–512.

MALOSSE 1998/1999 – P.-L. Malosse, *Fausser avec du vrai: l'art du masque dans les éloges royaux, d'après l'exemple de Libanios*, Plekos 1 (1998/1999) (cf. <http://www.plekos.uni-muenchen.de/98,99/amalosse.html>).

MALOSSE 2002 – P.-L. Malosse, *Le modèle du mauvais empereur chez Libanios*, Pallas 60 (2002), p. 165–174.

MALOSSE 2003 – P.-L. Malosse, *Introduction*, in: Libanios, *Discours*, IV, *Discours IX*, texte établi et traduit par P.-M. Malosse, Paris, 2003.

MALOSSE 2006 – P.-L. Malosse, *Rhétorique et géographie: le topos encomiastique des extrémités de l'Empire et du monde*, Pallas 72 (2006), p. 205–218.

MALOSSE 2009 – P.-L. Malosse, *Il retore e il potere: Libanio e l'imperatore Valente*, in: G. Laudizi (ed.), *Satura rudina. Studi in onore di Pietro Luigi Leone*, Lecce, 2009, p. 84–89.

MAROTTA 2010 – V. Marotta, *Gli dèi governano il mondo. La trasmissione del potere imperiale in età tetrarchica*, in: F. Costabile (ed.), *Polis. Studi interdisciplinari sul mondo antico*, 3, Reggio Calabria, 2010, p. 171–188.

MARTIN 1999 – S. P. Martin, *Rome and the Enemy. Imperial Strategy in the Principate*, Berkeley/Los Angeles/London, 1999.

MATHISEN 2013 – R. W. Mathisen, «*Becoming Roman, Becoming Barbarian*»: *Roman Citizenship and the Assimilation of Barbarians into the Late Roman World*, in: U. Bosma, G. Kessler & L. Lucassen (eds.), *Migration and Membership Regimes in Global and Historical Perspective. An Introduction*, Leiden, 2013, p. 191–217.

MATHISEN & SIVAN 1996 – R. W. Mathisen & H. S. Sivan, *Shifting frontiers in Late Antiquity*, Ashgate, 1996.

MAYERSON 1989 – Ph. Mayerson, *The Meaning of the World Limes (Límiton) in the Papyri*, ZPE 77 (1989), p. 287–291.

MAZZA 2005 – M. Mazza, *Cultura guerra e diplomazia nella Tarda Antiquità: tre studi*, Catania, 2005.

MCCORMICK 1999 – M. McCormick, *Eternal victory. Triumphal rulership in late antiquity, Byzantium, and the early medieval West*, Cambridge/Paris, 1999 (digital printing).

MORETTI 1999 – G. Moretti, *Via della virtù, lotta coi mostri e viaggio ai confini del mondo: il modello di Eracle nel IX libro del «Bellum civile»*, in: P. Esposito & L. Nicastrì (eds.), *Interpretare Lucano. Miscellanea di studi*, Napoli, 1999, p. 237–252.

MORGAN & LIEU 1989 – *A speech of thanks to the Emperor Julian given by Claudius Mamertinus (on the occasion of his elevation to the Consulate) (1 Jan., 362). Latin Panegyric XI (3) (Claudii Mamertini gratiarum actio de consulato suo Iuliano Imp.)*, translated by M. M. Morgan with notes and introduction by S. N. C. Lieu, in: S. N. C. Lieu (ed.), *The Emperor Julian. Panegyric and Polemic. Claudius Mamertinus, John Chrysostom, Ephrem the Syrian*, Liverpool, 1989, p. 1–38.

MOUCHOVÁ 2002 – B. Mouchová, *Das Bild des Usurpators in der Preisrede des Pacatus, Graecolatina Pragensia XIX (2002)*, p. 63–71.

MUND-DOPCHIE 2004 – M. Mund-Dopchie, *La frontière entre le civilisé et le sauvage dans l'imaginaire de l'Occident latin: usages et mésusages des critères antiques*, *Folia Electronica Classica* (Louvain-la-Neuve) 7 (2004) (folia_electronica@fltr.ucl.ac.be).

MÜLLER-RETTING 1990 – *Der Panegyricus des Jahres 310. Auf Konstantin der Grossen, Übersetzung und historisch-philologischer Kommentar* B. Müller-Retting, Stuttgart, 1990.

MÜLLER-RETTING 2008: *Panegyrici Latini. Lobreden auf römische Kaiser, I, Von Diokletian bis Konstantin*, eingeleitet, übersetzt und kommentiert B. Müller-Retting, Darmstadt, 2008.

NICOLET 1988 – C. Nicolet, *L'inventaire du monde. Géographie et politique aux origines de l'Empire romain*, Paris, 1988.

NICOLET 1990 – C. Nicolet, *Space, Geography, and Politics in the Early Roman Empire*, Ann Arbor, 1990.

NIXON, RODGERS & MYNORS 1994 – *In Praise of Later Roman Empire. The Panegyrici Latini, Introduction, Translation, and Historical Commentary* C. E. V. Nixon and B. S. Rodgers, with Latin Text of R. A. B. Mynors, Berkeley/Los Angeles/Oxford, 1994.

ORIHUELA SANCHO 1996 – R. Orihuela Sancho, *Consideraciones sobre el Panegírico XI(3) del Corpus Panegyricorum Latinorum*, *Myrtia* 11 (1996), p. 47–60.

PASCHOUD 2002 – F. Paschoud, *Commentaire de la Vita Probi*, in: *Histoire Auguste, V/2, Vies de Probus, Firmus, Saturnin, Proculus et Bonose, Carus, Numérianus et Carin*, texte établi, traduit et commenté par F. Paschoud, second tirage, Paris, 2002, p. 44–168.

PÉREZ SÁNCHEZ 2003 – D. Pérez Sánchez, *Panegírico y ciudad: tradición y control ideológico en la antigüedad tardía*, *SHHA* 21 (2003), p. 223–245.

PERNOT 1993 – L. Pernot, *La rhétorique de l'éloge dans le monde gréco-romain, I-II*, Paris, 1993.

PIACENTE 2004 – L. Piacente, *Il Danubio negli autori latini tardoantichi*, in: S. Santelia (ed.), *Italia e Romania. Storia, Cultura e Civiltà a confronto. Atti del IV Convegno di Studi italo-romeno (Bari, 21-23 ottobre 2002)*, Bari, 2004, p. 173–180.

PLÁCIDO SUÁREZ 2008 – D. Plácido Suárez, *La ecúmene romana: espacios de integración y exclusión. Presentación*, SHHA 26 (2008), p. 15–20.

POHL, WOOD & REIMITZ 2001 – W. Pohl, I. Wood & H. Reimitz (eds.), *The Transformation of Frontiers. From Late Antiquity to the Carolingians*, Leiden/Boston, 2001.

PRADOS, GARCÍA & BERNARD 2012 – F. Prados, I. García & G. Bernard (eds.), *Confinés: el extremo del mundo durante la Antigüedad*, San Vicente del Raspeig (Alicante), 2012.

PURCELL 2012 – N. Purcell, *Rivers and the geography of power*, *Pallas* 90 (2012), p. 373–387.

RAIMONDI 2000 – M. Raimondi, *Temistio e la prima guerra gotica di Valente*, *MedAnt* III/2 (2000), p. 633–683.

REES 2002 – R. Rees, *Layers of Loyalty in Latin Panegyric AD 289–307*, Oxford/New York, 2002.

RICHARDSON 2011 – J. Richardson, *Fines provinciae*, in: O. Hekster, T. Kaizer (eds.), *Frontiers in Roman World. Proceedings of the Ninth Workshop of the International Network Impact of Empire (Durham, 16–19 Aprilie 2009)*, Leiden/Boston, 2011, p. 1–11.

ROBERTO 2014 – U. Roberto, *Diocleziano*, Roma, 2014.

ROBERTO 2017 – U. Roberto, *Il Panegirico di Eumenio. Educazione, scuola e politica nell'Impero di Diocleziano*, *Annali di storia dell'educazione* 24 (2017), p. 106–118.

ROCCO 2017 – M. Rocco, *Ottaviano Augusto nella panegirista tardoantica. Dal deus praesens latino-ellenistico alla teologia politica cristiana*, *Athenaeum* 105/1 (2017), p. 153–186.

ROCHE 2011 – P. Roche (ed.), *Pliny's praise. The Panegyricus in the Roman World*, Cambridge, 2011.

RODGERS 1986 – B. S. Rodgers, *Divine Insinuation in the Panegyrici Latini*, *Historia* 35 (1986), p. 69–104 = RODGERS 2012 – B. Rodgers, *Divine Insinuation in the Panegyrici Latini*, in: R. Rees (ed.), *Latin Panegyric*, Oxford/New York, 2012, p. 284–334.

RODRÍGUEZ GERVÁS 1991 – M. J. Rodríguez Gervás, *Propaganda política y opinión pública en los panegíricos latinos del bajo imperio*, Salamanca, 1991.

ROMAN 1983 – Y. Roman, *Auguste, l'Océan Atlantique et l'impérialisme romain*, *Ktema* 8 (1983), p. 261–268.

RONNING 2007 – C. Ronning, *Herrscherpanegyrik unter Trajan und Konstantin. Studien zur symbolischen Kommunikation in der römischen Kaiserzeit*, Tübingen, 2007.

ROUSSELLE 1976 – A. Rousselle, *La chronologie de Maximien Hercule et le mythe de la Tétrarchie*, *DHA* 2 (1976), p. 445–446.

RÖSGER 1983 – A. Rösger, *Princeps mundi. Zum römischen Weltherrschaftsgedanken in der Historia Augusta*, in: *Historia-Augusta-Colloquium 1979/1981*, Bonn, 1983, p. 255–273.

RYAN 2009 – F. X. Ryan, *Pacatus on the menmonic capabilities of republican political figures*, *LICS* 8.1 (2009) (www.leeds.ac.uk/classics/lics/).

SABBAH 1984 – G. Sabbah, *De la rhétorique à la communication politique: les Panégryriques Latins*, *BAGB* 43 (1984), p. 363–388.

SÁNCHEZ MEDINA 2010 – E. Sánchez Medina, *Entre filantropía y pragmatismo: los Discursos Públicos de Temistio al emperador Teodosio y el problema bárbaro*, in: G. Bravo, R. González Salinero (eds.), *Toga y daga. Teoría y praxis de la política en Roma. Actas del VII Coloquio de la Asociación Interdisciplinar de Estudios Romanos*, Madrid, 2010, p. 291–305.

SANCHO GÓMEZ 2008 – M. P. Sancho Gómez, *Guerra y política en el Imperio Romano de occidente (337–361)* (www.academia.edu).

SANCHO GÓMEZ 2011 – M. P. Sancho Gómez, *Guerra y política en el Imperio Romano de Occidente (337–361). Usurpadores, bárbaros, y querellas dinásticas: los problemas del Imperio en Occidente después de Constantino el Grande*, Editorial Académica Española, 2011.

SARANTIS 2013a – A. Sarantis, *Fortifications in Africa: A Bibliographic Essay*, in: A. Sarantis & N. Christie (eds.), *War and Warfare in Late Antiquity. Current Perspectives*, London/Boston, 2013, p. 297–315.

SARANTIS 2013b – A. Sarantis, *Fortifications in the East: A Bibliographic Essay*, in: A. Sarantis & N. Christie (eds.), *War and Warfare in Late Antiquity. Current Perspectives*, London/Boston, 2013, p. 317–370.

SARANTIS & CHRISTIE 2013 – A. Sarantis & N. Christie (eds.), *War and Warfare in Late Antiquity. Current Perspectives*, London/Boston, 2013.

SARANTIS & CHRISTIE 2013 – A. Sarantis & N. Christie, *Fortifications in the West: A Bibliographic Essay*, in: A. Sarantis & N. Christie (eds.), *War and Warfare in Late Antiquity. Current Perspectives*, London/Boston, 2013, p. 255–296.

SCHARF 2005 – R. Scharf, *Der Dux Mogontiacensis und die Notitia Dignitatum. Eine Studie zur spätantiken Grenzverteidigung*, Berlin/New York, 2005.

SCHWARTZ 1970 – J. Schwartz, *Le limes selon l'Histoire Auguste*, in: *Bonner Historia-Augusta-Colloquium 1968/1969*, Bonn, 1970, p. 233–238.

SEAGER 1984 – R. Seager, *Some Imperial Virtues in the Latin Prose Panegyrics. The Demands of Propaganda and the Dynamics of Litterary Composition*, in: F. Cairns (ed.), *Papers of the Liverpool Latin Seminar*, IV, Liverpool, 1984, p. 129–175.

TANTILLO 2015 – I. Tantillo, *I cerimoniali di corte in età tardoromana (284-395)*, in: *Le corti nell'alto medioevo*, Spoleto, 24-29 aprile 2014, Spoleto, 2015, p. 543–584.

TOMMASI MORESCHINI 2016 – C. O. Tommasi Moreschini, *Coping with the Ancient Gods, Celebrating Christian Emperors, Proclaiming Roman Eternity: Rhetoric and Religion in Late Antique Latin Panegyric*, in: M. Kahlos (ed.), *Emperor and the Divine – Rome and its influence*, Helsinki, 2016, p. 177–209.

TRAINA 2004 – G. Traina, *La frontiera armena dell'Impero romano. I due punti di vista*, in: C. Moatti (ed.), *La mobilità des personnes en Méditerranée de l'Antiquité à l'Époque moderne. Procédures de contrôle et documents d'identification*, Roma, 2004, p. 205–223.

TRAINA 2015 – G. Traina, *Mapping the New Empire: A Geographical Look at the Fourth Century*, in: R. Dijkstra, S. van Poppel, D. Slootjes (eds.), *East and West in Roman Empire of the Fourth Century. An End to Unity?*, Leiden/Boston, 2015, p. 49–62 (E-Book Open Access).

de TRIZIO 2005 – M. S. de Trizio, *Un'eco virgiliana nel Panegirico di Mamertino del 289 d.C.*, *InvLuc* 27 (2005), p. 155–168.

de TRIZIO 2006 – M. S. de Trizio, *Echi ciceroniani nel Panegirico di Mamertino per l'imperatore Massimiano (289 d.C.)*, *InvLuc* 28 (2006), p. 61–74.

de TRIZIO 2007 – M. S. de Trizio, *La propaganda della Concordia Augustorum nei Panegyrici di Mamertino*, *C&C* 2 (2007), p. 65–78.

de TRIZIO 2009 – M. S. de Trizio, *Panegirico di Mamertino per Massimiano e Diocleziano (Panegyrici Latini 2 [10])*, Bari, 2009.

TURCAN-VERKERK 2003 – A.-M. Turcan-Verkerk, *Un poète latin chrétien redécouvert: Latinus Pacatus Drepanius, panégyriste de Théodose*, Bruxelles, 2003.

VANOTTI 1987 – G. Vanotti, *Prospettive ecumeniche e limiti reali nella definizione dei confini augustei*, in: M. Sordi (ed.), *Il confine nel mondo classico*, Milano, 1987, p. 234–249.

WARE 2017 – C. Ware, *The Lies the Poets Tell. Poetry in Prose Panegyrics*, in: J. Elsner & J. Hernández Lobato (eds.), *The Poetics of Late Latin Literature*, New York, 2017, p. 345–369.

WARMINGTON 2012 – B. Warmington, *Aspects of Constantinian Propaganda in the Panegyrici Latini*, in: R. Rees (ed.), *Latin Panegyric*, Oxford/New York, 2012, p. 335–348.

WHATELY 2013 – C. Whately, *Strategy, Diplomacy and Frontiers: A Bibliographic Essay*, in: A. Sarantis & N. Christie (eds.), *War and Warfare in Late Antiquity. Current Perspectives*, London/Boston, 2013, p. 246–254.

WHITBY 1998 – M. Whitby (ed.), *The Propaganda of Power. The Role of Panegyric in Late Antiquity*, Leiden/Boston/Köln, 1998.

WHITTAKER 1994 – C. R. Whittaker, *Frontiers of the Roman Empire. A Social and Economic Study*, Baltimore/London, 1994.

WHITTAKER 2004 – C. R. Whittaker, *Rome and its Frontiers. The Dynamics of Empire*, London and New York, 2004.

WIENAND 2015 – J. Wienand, *O tandem felix civili, Roma, victor! Civil-WarTriumphs from Honorius to Constantine and Back*, in: J. Wienand (ed.), *Contested Monarchy. Integrating the Roman Empire in the Fourth Century*, Oxford/New York, 2015, p. 169–197.

ZICHE 2011 – H. Ziche, *Barbarian Raiders and Barbarian Peasants: Model of Ideological and Economic Integration*, in: R. W. Mathisen & D. Shanzer (eds.), *Romans, Barbarians, and the Transformation of the Roman World*, Ashgate, 2011, p. 199–219.